

।। गणेश गीता ।।

Contents

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः - अध्याय पहिला - सांख्यसारार्थयोगः ॥	1
॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः - अध्याय दुसरा - कर्मयोग ॥	22
॥ अथ तृतीयोऽध्यायः - अध्याय तिसरा - विज्ञानप्रतिपादन ॥	36
॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः - अध्याय चौथा - वैधसंन्यासयोगः ॥	52
॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः अध्याय पाचवा - योगावृत्तिप्रशंसनः ॥	65
॥ अथ षष्ठोऽध्यायः अध्याय सहावा - बुद्धियोगः ॥	72
॥ अथ सप्तमोऽध्यायः अध्याय सातवा - उपासनायोगः ॥	78
॥ अष्टमोऽध्यायः अध्याय आठवा - विश्वरूपदर्शन ॥	84
॥ अथ नवमोऽध्याय अध्याय नववा - क्षेत्रज्ञातृज्ञेयविवेकयोगः ॥	90
॥ अथ दशमोऽध्यायः अध्याय दहावा - उपदेशयोग ॥	100
॥ अथ एकादशोऽध्यायः अध्याय अकरावा - त्रिविधवस्तुविवेकनिरूपणम् ॥	105

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः - अध्याय पहिला - सांख्यसाराथयोग ॥

शुक उवाच -

एवमेव पुरा पृष्टः शौनकेन महात्मना ।

स सूतः कथयामास गीतां व्यासमुखाच्छ्रुताम् ॥ १

ब्रह्मदेव म्हणाले, याप्रमाणे महात्म्या शौनकानें प्रश्न केल्यावरून तो सूत ऋषि व्यासाच्या मुखांतून श्रवण केलेली गीता सांगता झाला. १.

सूत उवाच -

अष्टादशपुराणोक्तममृतं प्राशितं त्वया ।

ततोऽतिरसवत्पातुमिच्छाम्यमृतमुत्तमम् ॥ २ ॥

सूत म्हणाले, अठरा पुराणांमध्ये तू सांगितलेलें अमृत मीं प्राशन केले. त्याच्याहून मधुरतर असे उत्तम अमृत प्राशन करण्याची माझी इच्छा आहे. २.

येनामृतमयो भूत्वा पुमान्ब्रह्मामृतं यतः ।

योगामृतं महाभाग तन्मे करुणया वद ॥ ३ ॥

ज्याच्या योगाने पुरुष अमृतमय होऊन ब्रह्मस्वरूपी अमृताप्रत जातो तें योगामृत, हे महाभागा, कृपा करून मला सांगा. ३.

व्यास उवाच -

अथ गीतां प्रवक्ष्यामि योगमार्गप्रकाशिनीम् ।

नियुक्ता पृच्छते सूत राज्ञे गजमुखेन या ॥ ४ ॥

व्यास म्हणाले, हे सुता, असाच प्रश्न करणाऱ्या वरेण्य राजाला गजाननाने जी गीता सांगितली ती योगमार्ग प्रकाशित करणारी गीता आता मी तुला सांगतो. ४.

वरेण्य उवाच -

विघ्नेश्वर महाबाहो सर्वविद्याविशारद ।

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ योगं मे वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

वरेण्य म्हणाला, हे विघ्नेश्वरा, सामर्थ्यसंपन्ना, महाबाहु सर्व विद्या उत्तम प्रकारे जाणणाऱ्या, सर्व शास्त्रांच्या अर्थाचे तत्त्व जाणणाऱ्या, मला योग सांगण्याला तू योग्य आहेस. ५.

श्रीगजानन उवाच -

सम्यग्व्यवसिता राजन्मतिस्तेऽनुग्रहान्मम ।

शृणु गीतां प्रवक्ष्यामि योगामृतमयीं नृप ॥ ६ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, हे राजन् माझ्या अनुग्रहामुळे तुझी बुद्धि योग्य मार्गाला लागली, राजा, योगामृतरूपी गीता मी सांगतो ती श्रवण कर. ६.

न योगं योगमित्याहुर्योगो योगो न च श्रियः ।

न योगो विषयैर्योगो न च मात्रादिभिस्तदा ॥ ७ ॥

कोणत्याहि वस्तूशीं योग होणे याला योग म्हणत नाहीत, संपत्तीशी योग होणे याला योग म्हणत नाहीत, विषयांशीं योग होणे याला योग म्हणत नाहीत, इंद्रियांशीं योग होणे याला योग म्हणत नाहीत. ७.

योगो यः पितृमात्रादेर्न स योगो नराधिप ।

यो योगो बन्धुपुत्रादेर्यश्चाष्टभूतिभिः सह ॥ ८ ॥

हे राजा, माता, पिता इत्यादिकांशीं योग होणे हा योग नव्हे; बंधु, पुत्र इत्यादिकांशीं योग होणे हा योग नव्हे; अष्टसिद्धींशीं योग होणे हा योग नव्हे. ८.

न स योगस्त्रिया योगो जगद्भूतरूपया ।

राज्ययोगश्च नो योगो न योगो गजवाजिभिः ॥ ९ ॥

जगामध्ये अलौकिक अशा स्वरूपाच्या स्त्रीशीं योग होणे हा योग नव्हे.
राज्ययोग हा योग नव्हे. हत्ती अथवा अश्व यांचा योग हा योग नव्हे ९.

योगो नेन्द्रपदस्यापि योगो योगार्थिनः प्रियः ।

योगो यः सत्यलोकस्य न स योगो मतो मम ॥१०

योगप्राप्ति इच्छिणाराला इंद्रपदाचा योग हा योग देखील प्रिय नाही.
सत्यलोकाची प्राप्त होणे हा देखील योग नव्हे असे मी समजतां. १०.

शैवस्य योगो नो योगो वैष्णवस्य पदस्य यः ।

न योगो भूप सूर्यत्वं चन्द्रत्वं न कुबेरता ॥ ११ ॥

नानिलत्वं नानलत्वं नामरत्वं न कालता ।

न वारुण्यं न नैर्ऋत्यं योगो न सार्वभौमता ॥१२

शिवपद अथवा विष्णुपद यांची प्राप्ति होणे हा योग नव्हे. हे राजा, सूर्यत्व,
चंद्रत्व, कुबेरत्व, वायुत्व, अग्नत्व, अमरत्व, यमत्व, वरुणत्व, नैर्ऋत्य अथवा
सार्वभौमता ही योग नव्हेत. ११-१२.

योगं नानाविधं भूप युञ्जन्ति ज्ञानिनस्ततम् ।

भवन्ति वितृषा लोके जिताहारा विरेतसः ॥ १३ ॥

हे राजा, योग नाना प्रकारचा आहे व त्याची प्राप्ति ज्ञानी जनांना होते. योगयुक्त झालेले ज्ञानी जगताविषयी निरिच्छ होतात, आहार आपल्या स्वाधीन ठेवतात, ऊर्ध्वरेते होतात. १३.

पावयन्त्यखिलान् लोकान्वशीकृतजगत्त्रयाः ।

करुणापूर्णहृदया बोधयन्त्यपि कांश्चन ॥ १४ ॥

त्रैलोक्याला वश करणारे ते योगी सकल जनांना पावन करतात. त्यांचे हृदय करुणेनें पूर्ण असल्यामुळे ते पुष्कळांना योगाचे ज्ञान देतात. १४.

जीवन्मुक्ता हृदे मग्नाः परमानन्दरूपिणि ।

निमील्याक्षीणि पश्यन्तः परं ब्रह्म हृदि स्थितम् १५

ते जीवन्मुक्त असतात व परमानंदसागरामध्ये मग्न असतात. डोळे मिटून देखील परब्रह्म [अत्यंत श्रेष्ठ असे ब्रह्म] आपल्या हृदयामध्ये पहातात.

१५.

ध्यायन्तः परमं ब्रह्म चित्ते योगवशीकृतम् ।

भूतानि स्वात्मना तुल्यं सर्वाणि गणयन्ति ते ॥ १६

योगाने वश केलेल्या त्या परब्रह्माचे आपल्या चित्तामध्ये ध्यान करतात.
सर्व जीवांना ते स्वतःच्या समान समजतात. १६.

येन केनचिदाच्छिन्ना येन केनचिदाहताः ।

येन केनचिदाकृष्टा येन केनचिदाश्रिताः ॥ १७ ॥

करुणापूर्णहृदया भ्रमन्ति धरणीतले ।

अनुग्रहाय लोकानां जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ १८

कशाने तरी आच्छादन केलेले, कशा तरी अन्नावर निर्वाह केलेले, कोणत्या
तरी निमित्ताने आकर्षित झालेले आणि कशाचा तरी आश्रय करून रहाणारे,
करुणेने ज्यांचे हृदय भरलेले आहे असे ते योगी भूतमात्रावर अनुग्रह
करण्यासाठी पृथ्वीच्या पाठीवर भ्रमण करतात. त्यांनी क्रोध जिंकलेला
असतो, इंद्रिये जिंकलेली असतात. १७-१८.

देहमात्रभृतो भूप समलोष्टाश्मकाञ्चनाः ।

एतादृशा महाभाग्याः स्युश्चक्षुर्गोचराः प्रिय ॥ १९ ॥

तमिदानीमहं वक्ष्ये शृणु योगमनुत्तमम् ।

श्रुत्वा यं मुच्यते जन्तुः पापेभ्यो भवसागरात् ॥ २०

ते केवळ देह तेवढा धारण करतात. मातीचे ढेकूळ, दगड आणि सोने यांची त्यांना सारखीच किंमत आहे. हे माझ्या प्रिय राजा, अशा तऱ्हेचे महाभाग योगी ज्याच्या योगाने दृष्टीस पडतात असा हा अत्यंत उत्तम योग मी तुला सांगतो ऐक. जो ऐकल्याने पापांपासून व भवसागरापासून प्राणी मुक्त होतो. १९-२०.

शिवे विष्णौ च शक्तौ च सूर्ये मयि नराधिप ।

याऽभेदबुद्धिर्योगः स सम्यग्योगो मतो मम ॥ २१ ॥

हे राजा, शिव, विष्णु, आदिशक्ति (देवी), सूर्य आणि मी यांचे ठिकाण भेदबुद्धि नसणे हा जो योग तोच उत्तम योग असे माझे मत आहे. २१.

अहमेव जगद्यस्मात्सृजामि पालयामि च ।

कृत्वा नानाविधं वेषं संहरामि स्वलीलया ॥ २२ ॥

कारण आपल्या लीलेने नाना प्रकारचे रूप धारण करून मीच जगाची उत्पत्ति करतो, पालन करतो व संहार करतो. २२.

अहमेव महाविष्णुरहमेव सदाशिवः ।

अहमेव महाशक्तिरहमेवार्यमा प्रिय ॥ २३ ॥

हे प्रिया, मीच महाविष्णु आहे, मीच सदाशिव आहे, मीच महाशक्ति आहे, मीच सूर्य आहे. २३.

अहमेको नृणां नाथो जातः पञ्चविधः पुरा ।

अज्ञानान्मा न जानन्ति जगत्कारणकारणम् ॥ २४

मीच एक भूतांचा स्वामी पूर्वी पांच प्रकारचा झालो. जगताचे आदिकारण असलेल्या मला लोक अज्ञानामुळे जाणत नाहीत. २४.

मत्तोऽग्निरापो धरणी मत्त आकाशमारुतौ ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च लोकपाला दिशो दश ॥ २५ ॥

वसवो मनवो गावो मनवः पशवोऽपि च ।

सरितः सागरा यक्षा वृक्षाः पक्षिगणा अपि ॥ २६ ॥

तथैकविंशतिः स्वर्गा नागाः सप्त वनानि च ।

मनुष्याः पर्वताः साध्याः सिद्धा रक्षोगणास्तथा ॥ २७ ॥

अग्नि माझ्यापासून उत्पन्न झाला, उदक माझ्यापासून उत्पन्न झाले, पृथ्वी माझ्यापासून उत्पन्न झाली, आकाश, वायु, ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, इंद्रादि लोकपाल, दहा दिशा, अष्टवसु, चवदा मनु, गाई, मुनि, पशु, नद्या, समुद्र, यक्ष, वृक्ष,

पाक्षगण, तसेच एकवीस स्वर्ग, नऊ नाग, सात वने, मनुष्य, पर्वत, साध्य, सिद्ध, राक्षससमुदाय, हे सर्व माझ्यापासून उत्पन्न झाले. २५-२७.

अहं साक्षी जगच्चक्षुरलिप्तः सर्वकर्मभिः ।

अविकारोऽप्रमेयोऽहमव्यक्तो विश्वगोऽव्ययः ॥ २८

मी सर्वांचा साक्षी आहे, सर्व जग मला दिसतं [जग माझ्या चक्षुचा विषय आहे], मी सर्व कर्मापासून अलिप्त आहे, निर्विकार, अप्रमेय - ज्याची इयत्ता करता येत नाही असा, अव्यक्त - ज्याचे यथार्थ स्वरूप कोणाला कळत नाही असा], सर्वव्यापी व अव्यय [=नाशरहित] आहे. २८.

अहमेव परं ब्रह्माव्ययानन्दात्मकं नृप ।

मोहयत्यखिलान्माया श्रेष्ठान्मम नरानमून् ॥ २९ ॥

हे राजा, अव्यय व आनंदरूपी परब्रह्म मी आहे. माझी माया या सर्व श्रेष्ठ जनांना देखील मोहित करते. २९.

सर्वदा षड्विकारेषु तानियं योजयेत् भृशम् ।

हित्वाजापटलं जन्तुरनेकैर्जन्मभिः शनैः ॥ ३० ॥

विरज्य विन्दति ब्रह्म विषयेषु सुबोधतः ।

अच्छेद्यं शस्त्रसङ्घातैरदाह्यमनलेन च ॥ ३१ ॥

ही सर्वदा त्यांना कामक्रोधादि सहा विकारांचे ठिकाणी अत्यंत युक्त करते. अनेक जन्मांमध्ये हळु हळु मायापटलाचा [अजा=माया=जन्मरहित] त्याग करून प्राणी विषयांचे ठिकाणी विरक्त झाल्यावर उत्तम ज्ञानाच्या योगाने ब्रह्म पावतो. ते ब्रह्म शस्त्रसंघातांनी छेदन करण्यास अशक्य आहे, अग्नीने दहन करण्यास अशक्य आहे. ३०-३१.

अक्लेद्यं भूप भुवनैरशोष्यं मारुतेन च ।

अवध्यं वध्यमानेऽपि शरीरेऽस्मिन्नराधिप ॥ ३२ ॥

हे राजा, जलाने [भुवनं = पाणी] भिजविण्यास अशक्य, वायूने शोषण्यास अशक्य, हे राजा, या वध करतां येणाऱ्या शरीरामध्ये देखील वध करण्यास अशक्य असे हे ब्रह्म आहे. ३२,

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रशंसन्ति श्रुतीरिताम् ।

त्रयीवादरता मूढास्ततोऽन्यन्मन्वतेऽपि न ॥ ३३ ॥

कुर्वन्ति सततं कर्म जन्ममृत्युफलप्रदम् ।

स्वर्गैश्वर्यरता ध्वस्तचेतना भोगबुद्धयः ॥ ३४ ॥

सम्पादयन्ति ते भूप स्वात्मना निजबन्धनम् ।

संसारचक्रं युञ्जन्ति जडाः कर्मपरा नराः ॥ ३५ ॥

वेदांनीं [वेदांतील विधिवाक्यांनीं] सांगितलेल्या व पुष्पांप्रमाणे मनोहर भासणाऱ्या या कर्मविषयक वचनांची जे प्रशंसा करतात, जे मूढ वेदांसंबंधीं वादामध्ये रत् असतात, त्याखेरीज इतर कांहीं आहे असे मानीत नाहीत, जन्म-मृत्युरूपी फल देणारे कर्म सतत करतात, स्वर्गाच्या ऐश्वर्यामध्ये रममाण असणारे, ज्ञान नष्ट झालेले, विषयांच्या भोगांचे ठिकाण बुद्धि ठेवणारे असे जे असतात ते, हे राजा, स्वतःच स्वतःचे बंधन तयार करतात. ते मंद कर्मपरायण मनुष्य स्वतःला फिरण्याकरितां संसाररूपी चक्र जोडतात. ३३-३५.

यस्य यद्विहितं कर्म तत्कर्तव्यं मदर्पणम् ।

ततोऽस्य कर्मबीजानामुच्छिन्नाः स्युर्महाङ्कुराः ॥ ३६

ज्याचें जें धर्माने विहित कर्म असेल ते त्याने मला अर्पण करावे. तेणेकरून त्याचे कर्मबीजांचे मोठे मोठे फल देणारे अंकुर तुटून जातील. ३६

चित्तशुद्धिश्च महती विज्ञानसाधिका भवेत् ।

विज्ञानेन हि विज्ञातं परं ब्रह्म मुनीश्वरैः ॥ ३७ ॥

विज्ञान [अनुभवयुक्त ज्ञान] साधून देणारी चांगली चित्तशुद्धि होईल. मुनिश्रेष्ठांनीं विज्ञानाचेच योगाने श्रेष्ठ [परं] ब्रह्म जाणले. ३७.

तस्मात्कर्माणि कुर्वीत बुद्धियुक्तो नराधिप ।

न त्वकर्मा भवेत्कोऽपि स्वधर्मत्यागवांस्तथा ॥ ३८

म्हणून हे राजा, बुद्धिमान् मनुष्याने मर्दपण अथवा निष्काम कर्मे करावी, तसेच कोणी अकर्मी होऊ नये, स्वधर्मत्यागी होऊ नये. ३८.

जहाति यदि कर्माणि ततः सिद्धिं न विन्दति ।

आदौ ज्ञाने नाधिकारः कर्मण्येव स युज्यते ॥ ३९ ॥

जर कर्माचा त्याग करील तर सिद्धि पावणार नाही. अगोदर ज्ञानाला अधिकार नाही, कर्माचेच ठिकाणी तो योग्य असतो. ३९.

कर्मणा शुद्धहृदयोऽभेदबुद्धिमुपैष्यति ।

स च योगः समाख्यातोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ४० ॥

कर्माने शुद्धचित्त होत्साता जीव व ब्रह्म यांच्या ठिकाणी अभेदबुद्धि पावेल. हाच 'योग' म्हणून प्रसिद्ध आहे, हाच मोक्षाला साधन आहे. ४०.

योगमन्यं प्रवक्ष्यामि शृणु भूप तमुत्तमम् ।

पशौ पुत्रे तथा मित्रे शत्रौ बन्धौ सुहृज्जने ॥ ४१ ॥

बहिर्दृष्ट्या च समया हृत्स्थयालोकयेत्पुमान् ।

सुखे दुःखे तथाऽमर्षे हर्षे भीतौ समो भवेत् ॥ ४२ ॥

मी आतां दुसरा योग सांगतो. है राजा, तो उत्तम योग ऐक, पशु, पुत्र, तसाच मित्र, शत्रू, बंधु, सुहज्जन यांचे ठिकाणी असणाऱ्या बाह्य दृष्टीप्रमाणेच [समया] हृदयस्थ दृष्टीनेहि मनुष्याने पहावे. सुख-दुःख, तसाच क्रोध, हर्ष, भीति यांचे ठिकाणीं समान असावें. ४१-४२.

रोगाप्तौ चैव भोगाप्तौ जये वा विजयेऽपि च ।

श्रियोऽयोगे च योगे च लाभालाभे मृतावपि ॥ ४३ ॥

रोगप्राप्ति अथवा भोगप्राप्ति, जय अथवा पराजय, ऐश्वर्याची अप्राप्ति अथवा प्राप्ति, लाभ-अलाभ अथवा मृत्यु यांचे ठिकाणी समान दृष्टि असावी. ४३.

समो मां वस्तुजातेषु पश्यन्नन्तर्बहिःस्थितम् ।

सूर्ये सोमे जले वह्नौ शिवे शक्तौ तथानिले ॥ ४४ ॥

द्विजे हृदि महानद्यां तीर्थे क्षेत्रेऽघनाशिनि ।

विष्णौ च सर्वदेवेषु तथा यक्षोरगेषु च ॥ ४५ ॥

गन्धर्वेषु मनुष्येषु तथा तिर्यग्भवेषु च ।

सततं मां हि यः पश्येत्सोऽयं योगविदुच्यते ॥ ४६ ॥

सर्व वस्तुमात्राचे ठिकाणी आंत व बाहेर मी सारखा राहिलो आहे असा मला पहाणारा सूर्य, चंद्र, उदक, अग्नि, शिव, शक्ति, वायु, ब्राह्मण, हृदय, महानदी, तीर्थ, पापनाशक क्षेत्र, विष्णु, सर्व देव, यक्ष, नाग, गंधर्व, मनुष्य, पशु, पक्षी इत्यादि तिर्यग्योनि यांचे ठिकाण मी स्थित आहे असे सतत जो मला पहातो त्याला योगावित् [= योगज्ञानी = योगी] म्हणतात. ४४-४६.

संपराहत्य स्वार्थेभ्य इन्द्रियाणि विवेकतः ।

सर्वत्र समताबुद्धिः स योगो भूप मे मतः ॥ ४७ ॥

आपापल्या शब्द, स्पर्श इत्यादि अर्थापासून इंद्रिये विवेकाचे योगाने मागे ओढून घेऊन सर्वत्र समत्वबुद्धि ठेवणे हा योग, हे राजा, मला संमत आहे. ४७.

आत्मानात्मविवेकेन या बुद्धिर्देवयोगतः ।

स्वधर्मासक्तचित्तस्य तद्योगो योग उच्यते ॥ ४८ ॥

स्वधर्माचे ठिकाणी चित्त आसक्त असलेल्या मनुष्याला दैवयोगाने व आत्मानात्मविवेकाने जी बुद्धि होते त्या योगाला योग म्हणतात. ४८

धर्माधर्मो जहातीह तथा युक्त उभावपि ।

अतो योगाय युञ्जीत योगो वैधेषु कौशलम् ॥ ४९ ॥

या बुद्धीने युक्त असलेला मनुष्य इहलोकीं धर्म व अधर्म या दोहोंचाहि
[म्हं दोहोंच्या फलांचा] त्याग करतो. म्हणून, योगाची जोड करून घे. योग
म्हणजे विधिपूर्वक कर्मांचे ठिकाणी कुशलता. ४९.

धर्माधर्मफले त्यक्त्वा मनीषी विजितेन्द्रियः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्तः स्थानं संयात्यनामयम् ॥ ५०

धर्म व अधर्म यांच्या फलांचा त्याग करून, मन जिंकलेला व इंद्रियें
जिंकलेला मनुष्य जन्मबंधनापासून मुक्त होत्साता कल्याणप्रद अनामयं
स्थानाला [म्हं मोक्षाला] जातो. ५०,

यदा ह्यज्ञानकालुष्यं जन्तोर्बुद्धिः क्रमिष्यति ।

तदासौ याति वैराग्यं वेदवाक्यादिषु क्रमात् ॥ ५१ ॥

जेव्हां मनुष्याची बुद्धि अज्ञानामुळे उत्पन्न झालेल्या कलुषतेला आक्रमण
करील तेव्हां वेदांतील विधिवाक्यादिकांचे ठिकाण याला क्रमानें वैराग्य प्राप्त
होईल. ५१.

त्रयीविप्रतिपन्नस्य स्थाणुत्वं यास्यते यदा ।

परात्मन्यचला बुद्धिस्तदासौ योगमाप्नुयात् ॥ ५२ ॥

तीन वेदांनीं [त्रयी] परस्परविसंगत अशा रीतीनें सांगितलेल्या कर्माचे ठिकाणी जेव्हां निश्चलत्व [स्थाणुत्व] येईल व परमात्म्याचे ठिकाणी निश्चल बुद्धि येईल तेव्हां त्याला योगाची प्राप्ति होईल. ५२.

मानसानखिलान्कामान्यदा धीमांस्त्यजेत्प्रिय ।

स्वात्मनि स्वेन सन्तुष्टः स्थिरबुद्धिस्तदोच्यते ॥ ५३

हे प्रिया, जेव्हां बद्धिमान् मनुष्य मनाच्या सर्व इच्छा सोडतो व स्वतःचे ठिकाणी स्वतः संतुष्ट होतो तेव्हां त्याला स्थिरप्रज्ञ (अथवा स्थिरबुद्धि) म्हणतात. ५३.

वितृष्णः सर्वसौख्येषु नोद्विग्नो दुःखसङ्गमे ।

गतसाध्वसरुद्रागः स्थिरबुद्धिस्तदोच्यते ॥ ५४ ॥

सर्व सुखांचे ठिकाणी इच्छाहीन, दुःखप्राप्तीचे ठिकाण उद्वेगहीन, ज्याची भीति-क्रोध व काम निघून गेली आहेत त्याला स्थिरबुद्धि म्हणतात. ५४.

यथाऽयं कमठोऽङ्गानि संकोचयति सर्वतः ।

विषयेभ्यस्तथा खानि संकर्षेद्योगतत्परः ॥ ५५ ॥

ज्याप्रमाणे कांसव सर्व बाजूंनी आपल्या इंद्रियांचा संकोच करतो, त्याप्रमाणे योगतत्पर मनुष्याने आपल्या इंद्रियांचे विषयांपासून आकर्षण करावे. ५५.

व्यावर्तन्तेऽस्य विषयास्त्यक्ताहारस्य वर्ष्मिणः ।

विना रागं च रागोऽपि दृष्ट्वा ब्रह्म विनश्यति ॥ ५६

ज्याने विषयांचे सेवन [आहारः] टाकले आहे त्या मनुष्याचे [वर्ष्मिणः] विषय परत येत नाहीत, त्यांविषयींची इच्छा मात्र परत येते. ही इच्छा ब्रह्मदर्शन झाल्यावर नाश पावते. ५६.

विपश्चिद्यतते भूप स्थितिमास्थाय योगिनः ।

मन्थयित्वेन्द्रियाण्यस्य हरन्ति बलतो मनः ॥ ५७ ॥

हे राजा, शहाणा मनुष्य योगाच्या मार्गाचा अथवा स्थितीचा अवलंब करून वैराग्यप्राप्तीसाठी प्रयत्न करीत असतो. परंतु त्याची इंद्रिये खळबळ करून बलात्काराने त्याचे मन विषयांकडे ओढतात. ५७.

युक्तस्तानि वशे कृत्वा सर्वदा मत्परो भवेत् ।

संयतानीन्द्रियाणीह यस्यासौ कृतधीर्मतः ॥ ५८ ॥

योग्याने त्यांना ताब्यात ठेवून सर्वदा मत्पर [माझ्या ठिकाणी चित्त असलेला] व्हावें. ज्याचीं इंद्रिये नियंत्रित असतात त्याला या लोकीं कृतबुद्धि अथवा स्थितबुद्धि म्हणतात. ५८.

चिन्तयानस्य विषयान्संगस्तेषूपजायते ।

कामः संजायते तस्मात्ततः क्रोधोऽभिवर्तते ॥ ५९

विषयांचे चिंतन करणाराला त्यांचे ठिकाणी आसक्ति उत्पन्न होते. तीपासून काम उत्पन्न होतो. त्यापासून क्रोध वृद्धि पावतो. ५९.

क्रोधादज्ञानसंभूतिर्विभ्रमस्तु ततः स्मृतेः ।

भ्रंशात्स्मृतेर्मतेर्ध्वंसस्तद्ध्वंसात्सोऽपि नश्यति ॥ ६०

क्रोधापासून अज्ञानाची उत्पत्ति होते, त्यापासून स्मृतिविभ्रम उत्पन्न होतो, स्मृतीच्या भ्रंशापासून बुद्धीचा नाश होतो, आणि त्या नाशापासून तो मनुष्य नाश पावतो. ६०.

विना द्वेषं च रागं च गोचरान्यस्तु खैश्चरेत् ।

स्वाधीनहृदयो वश्यैः संतोषं स समृच्छति ॥ ६१ ॥

अप्रीति [द्वेष] अथवा प्रीति [राग] यांनी रहित, अंतःकरण स्वाधीन असलेला, आपल्या ताब्यात असलेल्या [वश्यैः] इंद्रियांनी [खैः] जो विषयांचे [गो=इंद्रिय, गोचर=विषय] सेवन करतो [चरेत्] तो समाधान पावतो. ६१.

त्रिविधस्यापि दुःखस्य संतोषे विलयो भवेत् ।

प्रज्ञया संस्थितश्चायं प्रसन्नहृदयो भवेत् ॥ ६२ ॥

आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक अशा तीन प्रकारच्या दुःखाचा समाधानामध्ये लय होतो. प्रज्ञेने स्थित [=स्थिरबुद्धि= स्थितप्रज्ञ] असला म्हणजे प्रसन्नचित्त होतो. ६२.

विना प्रसादं न मतिर्विना मत्या न भावना ।

विना तां न शमो भूप विना तेन कुतः सुखम् ॥ ६३

समाधान [=प्रसन्नता=प्रसाद] असल्यावांचून बुद्धि नाही, बुद्धीवांचून भावना नाही, भावनेवांचून शांति नाही, हे राजा, शांतीवांचून सुख कोठले ? ६३.

इन्द्रियाश्वान्विचरतो विषयाननु वर्तते ।

यन्मनस्तन्मतिं हन्यादप्सु नावं मरुद्यथा ॥ ६४ ॥

विषयांमध्ये संचार करणाऱ्या [विचरतः] इंद्रियरूपी अश्वाना अनुसरून जे मन चालते ते मन पाण्यामध्ये संचार करणाऱ्या नावेला जसा वायु नष्ट करतो त्याप्रमाणे-बुद्धीचा नाश करते. ६४.

या रात्रिः सर्वभूतानां तस्यां निद्राति नैव सः ।

न स्वपन्तीह ते यत्र सा रात्रिस्तस्य भूमिप ॥ ६५ ॥

सर्व प्राणिमात्राची जी रात्र तिच्यामध्ये तो कधीं निद्रा पावत नाही. या लोकीं जेथे म्ह० ज्या गोष्टींसंबंधानें ते निद्रा घेत नाहीत ती हे राजा, त्याची रात्र होय. म्ह० त्या गोष्टींकडे तो लक्ष देत नाहीं. ६५.

सरितां पतिमायान्ति वनानि सर्वतो यथा ।

आयान्ति यं तथा कामा न स शान्तिं क्वचिल्लभेत् ॥ ६६ ॥

ज्याप्रमाणे सर्व बाजूनी उदक [वनानि] सरितानाथाकडे, सागराकडे येते त्याप्रमाणे त्याच्याकडे सर्व काम [इच्छा] येतात, तथापि कोणापासूनहि [क्वचित्] त्याला शान्ति प्राप्त होत नाहीं. ६६.

अतस्तानीह संरुध्य सर्वतः खानि मानवः ।

स्वस्वार्थेभ्यः प्रधावन्ति बुद्धिरस्य स्थिरा तदा ॥ ६७

म्हणून इहलोकीं मनुष्याने आपआपल्या अर्थांचे [वस्तुंचे] ठिकाणी वेगानें गमन करणाऱ्या त्या इंद्रियांचा सर्व प्रकारे रोध करून रहावे म्हणजे त्याची बुद्धि स्थिर होते, ६७.

ममताहंकृती त्यक्त्वा सर्वान्कामांश्च यस्त्यजेत् ।

नित्यं ज्ञानरतो भूत्वा ज्ञानान्मुक्तिं स यास्यति ॥ ६८

ममत्व [हे माझे ते माझे अशी बुद्धि] आणि अहंकार [मी अमुक करीन, तमुक करीन असा अभिमान] टाकून जो सर्व इच्छांचा त्याग करतो तो सतत ज्ञानाचे ठिकाणी रत होत्साता ज्ञानाचे योगाने मुक्तीप्रत जातो. ६८.

एवं ब्रह्मधियं भूप यो विजानाति दैवतः ।

तुर्यामवस्थां प्राप्यापि जीवन्मुक्तिं प्रयास्यति ॥ ६९

हे राजा, याप्रमाणे जो दैवयोगाने ब्रह्मज्ञान [=ब्रह्मबुद्धि] जाणतो तो तुर्यावस्थेला पोचून जीवन्मुक्ति पावतो. या देहामध्ये जिवंत असतां मोक्षाचा अधिकारी होतो. ६९.

इति श्रीमद्गणेशगीतासूपनिषदर्थगर्भासु योगामृतार्थशास्त्रे श्रीगणेशपुराणे
उत्तरखण्डे गजाननवरेण्यसंवादे सांख्यसारार्थयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

पहिला अध्याय समाप्त

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः - अध्याय दुसरा - कर्मयोग ॥

वरेण्य उवाच -

ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठा द्वयं प्रोक्तं त्वया विभो ।

अवधार्य वदैकं मे निःश्रेयसकरं नु किम् ॥ १ ॥

वरेण्य म्हणाला, हे विभो [सर्वव्यापी ईश्वरा], ज्ञानाचे ठिकाणी निष्ठा व कर्माचे ठिकाणी निष्ठा अशा दोन तू सांगितल्यास. यांपैकीं मोक्षप्रद कोणती ती एक विचार करून मला सांग. १.

गजानन उवाच -

अस्मिंश्चराचरे स्थित्यौ पुरोक्ते द्वे मया प्रिय ।

सांख्यानां बुद्धियोगेन वैधयोगेन कर्मिणाम् ॥ २ ॥

गजानन म्हणाला, हे प्रिया जगाच्या स्थितीकरितां दोन निष्ठा मीं पूर्वी सांगितल्या. सांख्यांची बुद्धियोगानें आणि कर्मवाद्यांची कर्मयोगानें [वैधयोगेन] २.

अनारम्भेण वैधानां निष्क्रियः पुरुषो भवेत् ।

न सिद्धिं याति संत्यागात्केवलात्कर्मणो नृप ॥ ३ ॥

कर्माच्या अनारंभानें [आरंभावांचून] पुरुष निष्क्रिय होतो; हे राजा, कर्माच्या
केवल त्यागापासून सिद्धि प्राप्त होत नाही. ३.

कदाचिदक्रियः कोऽपि क्षणं नैवावतिष्ठते ।

अस्वतन्त्रः प्रकृतिजैर्गुणैः कर्म च कार्यते ॥ ४ ॥

केव्हांहि, क्षणभर देखील कोणीहि कर्महीन रहात नाही. मनुष्य अस्वतंत्र
असतो. स्वभावज अथवा नैसर्गिक गुणांकडून कर्म करविलें जाते. ४.

कर्मकारीन्द्रियग्रामं नियम्यास्ते स्मरन्पुमान् ।

तद्गोचरान्मन्दचित्तो धिगाचारः स भाष्यते ॥ ५ ॥

पुरुष कर्म करणारा असून इंद्रियसमुदायाचे नियमन करून पण त्याच्या
विषयाचे स्मरण करीत रहातो, तो मंदबुद्धि होय. याला खोटा अथवा
निंदास्पद आचार म्हणतात. ५.

तद्ग्रामं संनियम्यादौ मनसा कर्म चारभेत् ।

इन्द्रियैः कर्मयोगं यो वितृष्णः स परो नृप ॥ ६ ॥

अगोदर मनाने त्या इंद्रिय-समुदायाचे नियमन करून जो विषयांविषयीं
इच्छा नसलेला पुरुष कर्म व कर्मयोग आरंभ करतो तो, हे राजा, श्रेष्ठ होय.

६.

अकर्मणः श्रेष्ठतमं कर्माणीहाकृतं तु यत् ।

वर्ष्मणः स्थितिरप्यस्याकर्मणो नैव सेत्स्यति ॥ ७ ॥

अनिच्छेनें केलेलें जें कर्म ते निष्कर्माहून अत्यंत श्रेष्ठ होय. अशा निष्कर्त्यांच्या देहाची स्थिति देखील सिद्ध होत नाहीं म्हणजे देहधारी मनुष्य कर्मावांचून रहाणेच शक्य नाहीं. ७.

असमर्प्य निबध्यन्ते कर्म तेन जना मयि ।

कुर्वीत सततं कर्मानाशोऽसङ्गो मदर्पणम् ॥ ८ ॥

कर्म मला अर्पण न करून त्याच्या योगाने मनुष्य बंधन पावतात. आशारहित व आसक्तिरहित होऊन नेहमीं कर्म मला अर्पण करावे, ८,

मदर्थं यानि कर्माणि तानि बध्नन्ति न क्वचित् ।

सवासनमिदं कर्म बध्नाति देहिनं बलात् ॥ ९ ॥

मत्प्रीत्यर्थं केलेली जीं कर्मे तीं कधींहि बद्ध करीत नाहींत. वासनापूर्वक असलेलें जे कर्म तें प्राण्याला हटकून बद्ध करते. ९.

वर्णान्सृष्ट्वावदं चाहं सयज्ञांस्तान्पुरा प्रिय ।

यज्ञेन ऋध्यतामेष कामदः कल्पवृक्षवत् ॥ १० ॥

हे प्रिया, यज्ञासहवर्तमान (ब्राह्मणादि) वर्णांना पूर्वी मी निर्माण करून सांगितले की, यज्ञाने तुम्ही आपली समृद्धि करून घ्या. हा यज्ञ कल्पवृक्षाप्रमाणे मनोरथ पूर्ण करणारा आहे. १०.

सुरांश्चान्नेन प्रीणध्वं सुरास्ते प्रीणयन्तु वः ।

लभध्वं परमं स्थानमन्योन्यप्रीणनात्स्थिरम् ॥ ११

याने तुम्ही देवांना संतुष्ट करा, देव तुम्हांला संतुष्ट करोत. एकमेकांचा संतोष केल्याने शाश्वत व श्रेष्ठ असे स्थान तुम्हांला मिळेल. ११.

इष्टा देवाः प्रदास्यन्ति भोगानिष्टान्सुतर्पिताः ।

तैर्दत्तांस्तान्नरस्तेभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते स तस्करः ॥ १२

ज्यांचे यजन केले आहे व उत्तम प्रकारे ज्यांची तृप्ति केली आहे असे देव तुम्हांला इष्ट भोग देतील. त्यांनी दिलेले ते भोग जो मनुष्य त्यांना दिल्यावांचून भोगतो तो चोर होय. १२.

हुतावशिष्टभोक्तारो मुक्ताः स्युः सर्वपातकैः ।

अदन्त्येनो महापापा आत्महेतोः पचन्ति ये ॥ १३

हवनाचा अवशिष्ट सेवन करणारे सर्व पातकांपासून मुक्त होतात. जे स्वतःकरितां अन्नाचा पाक करतात ते महापापी मनुष्य पाप भक्षण करतात. १३.

ऊर्जा भवन्ति भूतानि देवादन्नस्य संभवः ।

यज्ञाच्च देवसंभूतिस्तदुत्पत्तिश्च वैधतः ॥ १४ ॥

अन्नापासून भूतमात्र उत्पन्न होतात, देवापासून अन्नाची उत्पत्ति होते, यज्ञापासून देवांची उत्पत्ति होते आणि यज्ञाची उत्पत्ति कर्मापासून. १४.

ब्रह्मणो वैधमुत्पन्नं मत्तो ब्रह्मसमुद्भवः ।

अतो यज्ञे च विश्वस्मिन् स्थितं मां विद्धि भूमिप ॥ १५ ॥

ब्रह्मदेवापासून कर्म उत्पन्न शाले, माझ्यापासून ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति झाली. म्हणून हे राजा, सर्व यज्ञांमध्ये मी आहे असे जाण. १५.

संसृतीनां महाचक्रं क्रामितव्यं विचक्षणैः ।

स मुदा प्रीणते भूपेन्द्रियक्रीडोऽधमो जनः ॥ १६ ॥

जानी पुरुषांनी संसाराचे महाचक्र आक्रमण करून जावे. हे राजा, जो अधम जन तो इंद्रियांनीं क्रीडा करणारा आनंदात संतुष्ट होतो. १६.

अन्तरात्मनि यः प्रीत आत्मारामोऽखिलप्रियः ।

आत्मतृप्तो नरो यः स्यात्तस्यार्थो नैव विद्यते ॥ १७

अंतरात्म्यामध्ये जो संतुष्ट असतो, जो आत्मस्वरूपी रममाण असतो, ज्याला सर्वच प्रिय असते, ज्याचा आत्मा तृप्त असतो त्याला कोणताहि इंद्रियाचा अर्थ रहात नाही. १७.

कार्याकार्यकृतीनां स नैवाप्नोति शुभाशुभे ।

किंचिदस्य न साध्यं स्यात्सर्वजन्तुषु सर्वदा ॥ १८ ॥

कर्तव्य अथवा अकर्तव्य अशा कर्मांचे त्याला शुभ अथवा अशुभ फल मिळत नाही. सर्व प्राण्यांमध्ये कधीहि त्याला साधावयाची अशी गोष्ट [साध्यं] राहिलेली नसते. १८.

अतोऽसक्ततया भूप कर्तव्यं कर्म जन्तुभिः ।

सक्तोऽगतिमवाप्नोति मामवाप्नोति तादृशः ॥ १९ ॥

म्हणून हे राजा, प्राण्यांनी आसक्तिरहित कर्म केले पाहिजे, आसक्तियुक्त मनुष्य अगति [अधःपतन] पावतो. वर सांगितल्याप्रमाणे आचरण करणारा म्हणजे आसक्तिरहित कर्म करणारा मजप्रत येतो. १९.

परमां सिद्धिमापन्नाः पुरा राजर्षयो द्विजाः ।

संग्रहाय हि लोकानां तादृशं कर्म चारभेत् ॥ २० ॥

पूर्वीं राजर्षिं व ब्राह्मणं यांतीं श्रेष्ठं सिद्धिं [मोक्ष] मिळविली आहे. म्हणून लोकसंग्रहाकरितां तशा प्रकारचे आसक्तिरहित कर्म आरंभावे. २०.

श्रेयान्यत्कुरुते कर्म तत्करोत्यखिलो जनः ।

मनुते यत्प्रमाणं स तदेवानुसरत्यसौ ॥ २१ ॥

श्रेष्ठ पुरुष जें कर्म करतो, तेच सर्व जन करतात. तो जें प्रमाण मानतो त्यालाच ते सर्व जन अनुसरतात. २१.

विष्टपे मे न साध्योऽस्ति कश्चिदर्थो नराधिप ।

अनालब्धश्च लब्धव्यः कुर्वे कर्म तथाप्यहम् ॥ २२ ॥

हे राजा, जगामध्ये मला कोणताहि अर्थ साध्य करावयाचा नाही, न मिळालेला मिळवावयाचा नाही; तथापि मी कर्म करतां. २२.

न कुर्वेऽहं यदा कर्म स्वतन्त्रोऽलसभावितः ।

करिष्यन्ति मम ध्यानं सर्वे वर्णा महामते ॥ २३ ॥

स्वतःच्या तंत्राने चालणारा व आळसाने युक्त होत्साता मी जर [यदा=यदि] कर्म करणार नाही, तर हे महामते, सर्व वर्ण माझेच ध्यान करतील [म्ह० मला अनुसरतील]. २३.

भविष्यन्ति ततो लोका उच्छिन्नाः संप्रदायिनः ।

हंता स्यामस्य लोकस्य विधाता संकरस्य च ॥ २४

तेणेंकरून संप्रदायी लोकांचा उच्छेद होईल. या लोकांचा मी हन्ता होईन, संकराचा कर्ता होईन म्ह० उच्छेदाला व संकराला कारण होईन . २४.

कामिनो हि सदा कामैरज्ञानात्कर्मकारिणः ।

लोकानां संग्रहायैतद्विद्वान् कुर्यादसक्तधीः ॥ २५ ॥

कामी [= इच्छा करणारे] जन सर्वदा इच्छेमुळे व अज्ञानाने कर्म करतात. ज्ञात्याने असक्तबुद्धि होऊन लोकसंग्रहाकरितां कर्म करावे. २५.

विभिन्नत्वमतिं जह्यादज्ञानां कर्मचारिणाम् ।

योगयुक्तः सर्वकर्माण्यर्पयेन्मयि कर्मकृत् ॥ २६ ॥

कर्म करणाऱ्या योग्याने (इच्छायुक्त) कर्म करणाऱ्या अज्ञ मनुष्यांच्या भेदबुद्धीचा त्याग करावा व सर्व कर्मे माझ्या ठिकाणी अर्पण करावी. २६.

अविद्यागुणसाचिव्यात्कुर्वन्कर्माण्यतन्द्रितः ।

अहंकाराद्भिन्नबुद्धिरहंकर्तेति योऽब्रवीत् ॥ २७ ॥

अहंकारामुळे ज्याची बुद्धी भेद पावली आहे म्ह० परमात्म्याहून मी वेगळा आहे असे मानते असा जो "मी कर्ता" असे म्हणतो तो अविद्या व गुण यांचा सचिव [म्ह० आज्ञेप्रमाणे काम करणारा सेवक] झाल्यामुळे आलस्यरहित होतसाता कर्म करणारा होतो. २७.

यस्तु वेत्त्यात्मनस्तत्त्वं विभागाद्गुणकर्मणोः ।

करणं विषये वृत्तमिति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

गुण व कर्म यांच्याहून आत्म्याचे तत्त्व भिन्न आहे असे जो मानतो तो "इंद्रिय (इंद्रियाचे) विषयाचे ठिकाणी प्रवृत्त होते (मी त्याच्या कर्तृत्वापासून अलग आहे)" असे मानून आसक्त होत नाहीं. २८.

कुर्वन्ति सफलं कर्म गुणैस्त्रिभिर्विमोहिताः ।

अविश्वस्तः स्वात्मद्रुहो विश्वविन्नैव लंघयेत् ॥ २९

तीन गुणांनी मोह पावलेले फलयुक्त कर्म करतात. आत्म्याचा द्रोह करणाऱ्या [फलयुक्त कर्म करणाऱ्या] मनुष्यांना स्वतः फलयुक्त कर्माविषयीं विश्वासरहित रहाणाऱ्या सर्वज्ञाने सोडून जाऊ नये. २९.

नित्यं नैमित्तिकं तस्मान्मयि कर्मार्पयेद्बुधः ।

त्यक्त्वाहंममताबुद्धिं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ ३० ॥

म्हणून शहाण्या मनुष्यानें नित्य व नैमित्तिक असे दोन्ही प्रकारचे कर्म माझे ठिकाण अर्पण करावे. अहंकार आणि ममत्वबुद्धि सोडून परमश्रेष्ठ अशी गति मिळवावी. ३०

अनीर्ष्यन्तो भक्तिमन्तो ये मयोक्तमिदं शुभम् ।

अनुतिष्ठन्ति ये सर्वे मुक्तास्तेऽखिलकर्मभिः ॥ ३१

ईर्षारहित व भक्तीने युक्त जे मी सांगितलेले हे शुभ वचन अनुसरतात ते सर्व सर्व कर्मापासून मुक्त होतात. ३१.

ये चैव नानुतिष्ठन्ति त्वशुभा हतचेतसः ।

ईर्ष्यमाणान्महामूढान्नष्टांस्तान्विद्धि मे रिपून् ॥ ३२

जे कल्याणरहित हतबुद्धि जन याप्रमाणे वागत नाहीत ते ईर्षायुक्त, महामूढ, नष्ट व माझे शत्रु आहेत असे जाण. ३२.

तुल्यं प्रकृत्या कुरुते कर्म यज्ज्ञानवानपि ।

अनुयाति च तामेवाग्रहस्तत्र मुधा मतः ॥ ३३ ॥

स्वभावाला तुल्य असें जें कर्म ज्ञानी मनुष्य देखील करतो तें तो त्याला
[=स्वभावाला] अनुसरतो म्हणून. त्यासंबंधाने आग्रह करणे व्यर्थ होय. ३३.

कामश्चैव तथा क्रोधः खानामर्थेषु जायते ।

नैतयोर्वश्यतां यायादस्य विध्वंसकौ यतः ॥ ३४ ॥

काम तसाच क्रोध इंद्रियांच्या अर्थांचे ठिकाणी उत्पन्न होतो. ज्या अर्थी हे
काम व क्रोध मनुष्याचे नाश करणारे आहेत त्या अर्थी त्यांना वश होऊ
नये. ३४.

शस्तोऽगुणो निजो धर्मः सांगादन्यस्य धर्मतः ।

निजे तस्मिन्मृतिः श्रेयोऽपरत्र भयदः परः ॥ ३५ ॥

सांगोपांग आचरण केलेल्या दुसऱ्याच्या धर्माहून स्वतःचा धर्म गुणहीन
असला तथापि अधिक स्तुतीस पात्र आहे. स्वतःचे धर्मामध्ये मरण
श्रेयस्कर आहे. परधर्म परलोकीं भय देणारा आहे. ३५.

वरेण्य उवाच -

पुमान्यत्कुरुते पापं स हि केन नियुज्यते ।

अकाङ्क्षन्नपि हेरम्ब प्रेरितः प्रबलादिव ॥ ३६ ॥

वरेण्य म्हणाला, हे हेरंबा, इच्छा नसतांही बलवत्तर कारणाने जणूं प्रेरित होत्साता पुरुष जे पाप करतो, ते करण्याविषयीं त्याची कोण योजना करतो

? ३६.

श्रीगजानन उवाच -

कामक्रोधौ महापापौ गुणद्वयसमुद्भवौ ।

नयन्तौ वश्यतां लोकान् विद्ध्येतौ द्वेषिणौ वरौ ॥ ३७

श्रीगजानन म्हणाला, रज व तम या दोन गुणांपासून उत्पन्न झालेले, अत्यंत पापयुक्त काम व क्रोध लोकांना आपल्या वश्यतेप्रत नेणारे आहेत व हे प्रबल शत्रु आहेत असे जाण. ३७.

आवृणोति यथा माया जगद्बाष्पो जलं यथा ।

वर्षामेघो यथा भानुं तद्वत्कामोऽखिलांश्च रुट् ॥ ३८

ज्याप्रमाणे माया जगाला, बाष्प जलाला, वर्षाकालाचा मेघ सूर्याला आच्छादित करतो त्याप्रमाणे काम व क्रोध सर्व प्राण्यांना आच्छादित करतात. ३८.

प्रतिपत्तिमतो ज्ञानं छादितं सततं द्विषा ।

इच्छात्मकेन तरसा दुष्पोष्येण च शुष्मिणा ॥ ३९ ॥

इच्छारूपी, वेगवान्, तृप्ति करण्यास अशक्य व अग्निरूपी अशा या शत्रूनें
जानी मनुष्याचें ज्ञान सतत आच्छादिलेले आहे. ३९.

आश्रित्य बुद्धिमनसी इन्द्रियाणि स तिष्ठति ।

तैरेवाच्छादितप्रज्ञो ज्ञानिनं मोहयत्यसौ ॥ ४० ॥

बुद्धि, मन व इंद्रियें यांचा आश्रय करून तो रहातो. बुद्धीला आच्छादित
करणारा तो त्यांचेच [म्ह० इंद्रियांचे] योगानें ज्ञान्याला मोह पाडतो. ४०.

तस्मान्नियम्य तान्यादौ समनांसि नरो जयेत् ।

ज्ञानविज्ञानयोः शान्तिकरं पापं मनोभवम् ॥ ४१ ॥

म्हणून अगोदर मनासह त्यांचे [म्ह० इंद्रियांचे] नियमन करून त्यांना
मनुष्याने जिंकावे. मनापासून उत्पन्न होणारें पाप ज्ञान व विज्ञान यांचा
नाश करणारे आहे. ४१

यतस्तानि पराण्याहुस्तेभ्यश्च परमं मनः ।

ततोऽपि हि परा बुद्धिरात्मा बुद्धेः परो मतः ॥ ४२

कारण, ती [इंद्रियें] देहाहून श्रेष्ठ आहेत, मन त्यांहून श्रेष्ठ आहे, बुद्धि मनाहून
श्रेष्ठ आहे व आत्मा बुद्धीहून श्रेष्ठ आहे असे (ज्ञात्यांचे) मत आहे. ४२.

बुद्धवैवमात्मनात्मानं संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

हत्वा शत्रुं कामरूपं परं पदमवाप्नुयात् ॥ ४३ ॥

याप्रकारे बुद्धीने आत्म्याला जाणून, स्वतः मनाचे संयमन करून, कामरूपी
शत्रूला ठार करून श्रेष्ठ पद मिळवावे. ४३.

इति श्रीमद्गणेशगीतासूपनिषदर्थगर्भासु योगामृतार्थशास्त्रे श्रीगणेशपुराणे
उत्तरखण्डे गजाननवरेण्यसंवादे कर्मयोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः

दुसरा अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः - अध्याय तिसरा - विज्ञानप्रतिपादन ॥

श्रीगजानन उवाच -

पुरा सर्गादिसमये त्रैगुण्यं त्रितनूरुहम् ।

निर्माय चैनमवदं विष्णवे योगमुत्तमम् ॥ १ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, पूर्वी सृष्टीनिर्माणकालीं तीन प्रकारच्या शरीरांपासून उत्पन्न होणारे त्रैगुण्य [सत्त्व, रज व तम] उत्पन्न करून मी विष्णूला हा उत्तम योग सांगितला. १.

अर्यम्णे सोऽब्रवीत्सोऽपि मनवे निजसूनवे ।

ततः परम्परायातं विदुरेनं महर्षयः ॥ २ ॥

त्याने तो सूर्याला सांगितला, सूर्याने आपला पुत्र मनु याला सांगितला, तेथून परंपरेने येत असलेला हा योग महर्षींनी जाणला. २.

कालेन बहुना चायं नष्टः स्याच्चरमे युगे ।

अश्रद्धेयो ह्यविश्वास्यो विगीतव्यश्च भूमिप ॥ ३ ॥

हे राजा, बहुत काळ लोटल्यानंतर शेवटच्या युगांत हा नष्ट होईल, यावर कोणाची श्रद्धा रहाणार नाही, विश्वास रहाणार नाही, हा निंदास्पद होईल. ३.

एवं पुरातनं योगं श्रुतवानसि मन्मुखात् ।

गुह्याद्गुह्यतरं वेदरहस्यं परमं शुभम् ॥ ४ ॥

अशा प्रकारचा पुरातन योग माझ्या मुखाने सांगितलेला तू श्रवण केलास. हा योग गुह्याहून अधिक गुह्य आहे, वेदांचे रहस्य आहे, अत्यंत शुभ आहे. ४.

वरेण्य उवाच -

सांप्रतं चावतीर्णोऽसि गर्भतस्त्वं गजानन ।

प्रोक्तवान्कथमेतं त्वं विष्णवे योगमुत्तमम् ॥ ५ ॥

वरेण्य म्हणाला, हे गजानना, तू तर सांप्रत गर्भापासून उत्पन्न झाला आहेस; मग हा उत्तम योग पूर्वी तू विष्णूला कसा सांगितलास ? ५.

गणेश उवाच -

अनेकानि च ते जन्मान्यतीतानि ममापि च ।

संस्मरे तानि सर्वाणि न स्मृतिस्तव वर्तते ॥ ६ ॥

गणेश म्हणाला, तुझे आणि माझे देखील अनेक जन्म होऊन गेले आहेत. ते सर्व मी स्मरतो, तुला त्यांचे स्मरण नाही. ६.

मत्त एव महाबाहो जाता विष्ण्वादयः सुराः ।

मय्येव च लयं यान्ति प्रलयेषु युगे युगे ॥ ७ ॥

हे महाबाहो, विष्णु आदिकरून देव माझ्यापासून उत्पन्न झाले, युगायुगाचे ठिकाणीं प्रलयकालीं माझ्यामध्येच ते लय पावतात, ७.

अहमेव परो ब्रह्म महारुद्रोऽहमेव च ।

अहमेव जगत्सर्वं स्थावरं जङ्गमं च यत् ॥ ८ ॥

मीच पर [श्रेष्ठ] ब्रह्म आहे, महारुद्र मीच आहे, स्थावर व जंगम जे जग ते सर्व मी आहे. ८.

अजोऽव्ययोऽहं भूतात्माऽनादिरीश्वर एव च ।

आस्थाय त्रिगुणां मायां भवामि बहुयोनिषु ॥ ९ ॥

जन्मरहित, नाशरहित, सर्व भूतांचा आत्मा आणि अनादि कालापासून ईश्वर असा मी आहे. त्रिगुणात्मक मायेचा आश्रय करून नानाप्रकारच्या योनींचे ठिकाणीं मी जन्म घेतों. ९.

अधर्मोपचयो धर्मोपचयो हि यदा भवेत् ।

साधून्संरक्षितुं दुष्टांस्ताडितुं संभवाम्यहम् ॥ १० ॥

अधमचा उत्कर्ष [उपचयः] व धर्माचा अपकर्ष [अपचयः] जेव्हा होतो तेव्हा साधूंचे संरक्षण करण्याकरिता आणि दुष्टांचे शासन करण्याकरिता मी जन्म घेतों. १०.

उच्छिद्याधर्मनिचयं धर्मं संस्थापयामि च ।

हन्मि दुष्टांश्च दैत्यांश्च नानालीलाकरो मुदा ॥ ११ ॥

अधर्मसंग्रहाचा उच्छेद करून मी धर्माची संस्थापना करतो. नानाप्रकारच्या लीला करणारा मी हंसत खेळत दुष्टांचा व दैत्यांचा संहार करतो. ११.

वर्णाश्रमान्मुनीन्साधून्पालये बहुरूपधृक् ।

एवं यो वेत्ति संभूतीर्मम दिव्या युगे युगे ॥ १२ ॥

तत्तत्कर्म च वीर्यं च मम रूपं समासतः ।

त्यक्ताहंममताबुद्धिं न पुनर्भूः स जायते ॥ १३ ॥

बहुत रूपे धारण करणारा होऊन मी वर्ण, आश्रम मुनि व साधु यांचे पालन करतो. याप्रकारे युगायुगाचे ठिकाणी होणारे माझे दिव्य जन्म जो जाणतो, माझी तीं तीं कर्मे, पराक्रम, सर्व प्रकारे [समासतः] माझे स्वरूप (जाणतो), तो अहंकार आणि ममत्वबुद्धि यांचा त्याग करून पुन्हां जन्म पावत नाही अर्थात् पुन्हां जन्म पावणारा होत नाही. १२-१३.

निरीहा निर्भियोरोषा मत्परा मद्द्व्यपाश्रयाः ।

विज्ञानतपसा शुद्धा अनेके मामुपागताः ॥ १४ ॥

इच्छा, भय व क्रोध यांनी रहित असलेले, मत्परायण, माझा आश्रय केलेले, विज्ञानरूपी तपाने शुद्ध झालेले असे अनेक मजप्रत आले आहेत. १४.

येन येन हि भावेन संसेवन्ते नरोत्तमाः ।

तथा तथा फलं तेभ्यः प्रयच्छाम्यव्ययः स्फुटम् ॥ १५ ॥

नरश्रेष्ठ ज्या ज्या भावनेनें माझा आश्रय करतात त्या त्याप्रमाणे व्ययरहित मी त्यांना स्पष्ट फल देतो. १५.

जनाः स्युरितरे राजन्मम मार्गानुयायिनः ।

तथैव व्यवहारं ते स्वेषु चान्येषु कुर्वते ॥ १६ ॥

हे राजा, कोणीहि मनुष्य माझ्या मार्गाने वागणारे असोत, ते स्वतःच्या देवतेसंबंधाने व इतर देवतांसंबंधाने एकाच प्रकारचा व्यवहार करतात. १६.

कुर्वन्ति देवताप्रीतिं काङ्क्षन्तः कर्मणां फलम् ।

प्राप्नुवन्तीह ते लोके शीघ्रं सिद्धिं हि कर्मजाम् ॥ १७ ॥

कर्माच्या फलाची आकांक्षा धरणारे देवतेला प्रिय असे कर्म आचरण करतात. ते या लोकीं कर्मापासून उत्पन्न होणारी सिद्धि अल्प काळांत पावतात. १७.

चत्वारो हि मया वर्णा रजःसत्त्वतमोऽशतः ।

कर्माशतश्च संसृष्टा मृत्युलोके मयानघ ॥ १८ ॥

हे पापरहिता, सत्व, रज व तम यांच्या अंशाने व कर्माच्या अंशाप्रमाणे या मृत्युलोकी चार वर्ण मी निर्माण केले. १८.

कर्तारमपि तेषां मामकर्तारं विदुर्बुधाः ।

अनादिमीश्वरं नित्यमलिप्तं कर्मजैर्गुणैः ॥ १९ ॥

निरीहं योऽभिजानाति कर्म बध्नाति नैव तम् ।

चक्रुः कर्माणि बुद्ध्यैवं पूर्वं पूर्वं मुमुक्षवः ॥ २० ॥

त्यांचा कर्ता असून मी अकर्ता, आहे असे ज्ञाते जाणतात. अनादि, ईश्वर, कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या गुणांपासून सर्वदा अलिप्त, इच्छारहित अशा प्रकारें मला जो जाणतो त्याला कधीं कर्म बंध करू शकत नाही. याप्रकारें जाणूनच पूर्वीपूर्वी मुमुक्षूंनी कर्म केलीं. १९-२०.

वासनासहितादाद्यात्संसारकारणाद्दृढात् ।

अज्ञानबन्धनाज्जन्तुर्बुध्वायं मुच्यतेऽखिलात् ॥ २१ ॥

वासनेसहित संसाराचे आद्य व दृढ कारण जें अज्ञानाचे बंधन त्या सर्वांपासून हा प्राणी ज्ञान पावल्यावर मुक्त होतो. २१.

तदकर्म च कर्मापि कथयाम्यधुना तव ।

यत्र मौनं गता मोहादृषयो बुद्धिशालिनः ॥ २२ ॥

आतां ज्यासंबंधानें बुद्धिमान् ऋषि देखील मोह पावले तो कर्म में अकर्म यांचा विचार मी तुला सांगतो. २२.

तत्त्वं मुमुक्षुणा ज्ञेयं कर्माकर्मविकर्मणाम् ।

त्रिविधानीह कर्माणि सुनिम्नैषां गतिः प्रिय ॥ २३ ॥

कर्म, अकर्म व विकर्म यांचे तत्त्व मुमुक्षूने जाणावें. या लोकीं कर्में तीन प्रकारची आहेत. हे प्रिया, यांची गति फार सूक्ष्म आहे. २३.

क्रियायामक्रियाज्ञानमक्रियायां क्रियामतिः ।

यस्य स्यात्स हि मर्त्येऽस्मिँल्लोके मुक्तोऽखिलार्थकृत् ॥ २४ ॥

कर्माचे ठिकाणीं अकर्माचे ज्ञान व अकर्मचे ठिकाणी कर्माचें ज्ञान ज्याला असेल तो या मर्त्यलोकीं मुक्त व सर्व पुरुषार्थ संपादन करणारा होय. २४.

कर्माकुरवियोगेन यः कर्माण्यारभेन्नरः ।

तत्त्वदर्शननिर्दग्धक्रियमाहुर्बुधा बुधम् ॥ २५ ॥

फलांनीं राहत असा जो मनुष्य कर्माचा आरंभ करतो त्या, तत्त्वदर्शनाचे योगाने ज्याचे कर्म दग्ध झाले आहे अशा, मनुष्याला ज्ञाते ज्ञाता असे म्हणतात. २५.

फलतृष्णां विहाय स्यात्सदा तृप्तो विसाधनः ।

उद्युक्तोऽपि क्रियां कर्तुं किञ्चिन्नैव करोति सः ॥ २६ ॥

जो फलेच्छा सोडून सर्वदा तृप्त असतो व साधनरहित असतो, तो कर्म करण्यास उद्युक्त असला [= कर्म करित असला तरी कांहीं करित नाहीं]. २६.

निरीहो निगृहीतात्मा परित्यक्तपरिग्रहः ।

केवलं वै गृहं कर्माचरन्नायाति पातकम् ॥ २७ ॥

निरिच्छ, इन्द्रियांचा निग्रह केलेला, सर्व परिग्रह [व्याप] टाकून दिलेला असा जो मनुष्य केवळ गृहसंबंधी कर्म करतो त्याला पातक लागत नाहीं. २७.

अद्वन्द्वोऽमत्सरो भूत्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समश्च यः ।

यथाप्राप्त्येह संतुष्टः कुर्वन्कर्म न बध्यते ॥ २८ ॥

सुख व दुःख या द्वंद्वाने रहित व मत्सररहित होऊन आणि सिद्धि व असिद्धि यांचे ठिकाणीं समान होऊन जें प्राप्त होईल त्यामध्ये संतुष्ट असणारा कर्म करीत असला तरी बद्ध होत नाही. २८.

अखिलैर्विषयैर्मुक्तो ज्ञानविज्ञानवानपि ।

यज्ञार्थं तस्य सकलं कृतं कर्म विलीयते ॥ २९ ॥

सर्व विषयांपासून मुक्त व ज्ञान आणि विज्ञान [अनुभवयुक्त ज्ञान] यांनी युक्त अशा मनुष्याचे सर्व कर्म यज्ञार्थ होते. त्याने केलेल्या सर्व कर्मांचा लय अथवा नाश होतो [म्ह० तो कर्म करीत नाहीं असे समजावे]. २९.

अहमग्निर्हविर्होता हुतं यन्मयि चार्पितम् ।

ब्रह्माप्तव्यं च तेनाथ ब्रह्मण्येव यतो रतः ॥ ३० ॥

अग्नि, हवि [हवन करावयाचे द्रव्य], होता, व जे माझ्यामध्ये अर्पण केलेले द्रव्य आणि यज्ञाचे प्राप्तव्य जे ब्रह्म ते सर्व मी आहे. ज्ञानी ब्रह्माचे ठिकाणी रममाण होतो तर याकरितांच [तेन]. ३०.

योगिनः केचिदपरे दिष्टं यज्ञं वदन्ति च ।

ब्रह्माग्निरेव यज्ञो वै इति केचन मेनिरे ॥ ३१ ॥

दुसरे कोणी योगी शास्त्रांनीं दाखविलेला यज्ञ करावा असे म्हणतात. ब्रह्म हाच अग्नि ज्यामध्ये आहे असा तरी एक यज्ञच होय [म्ह० ब्रह्मज्ञान] असे दुसऱ्या योग्यांचे मत आहे. ३१.

संयमाग्नौ परे भूप इन्द्रियाण्युपजुहवति ।

खाग्निष्वन्ये तद्विषयांश्छब्दादीनुपजुहवति ॥ ३२ ॥

हे राजा, दुसरे कोणी संयमरूपी अग्नीचे ठिकाणीं इंद्रियांचे हवन करतात. दुसरे कोणी इंद्रियरूपी अग्नींचे ठिकाणी त्यांच्या [म्ह० इंद्रियांच्या] शब्दादि विषयांचे हवन करतात. ३२.

प्राणानामिन्द्रियाणां च परे कर्माणि कृत्स्नशः ।

निजात्मरतिरूपेऽग्नौ ज्ञानदीप्ते प्रजुहवति ॥ ३३ ॥

दुसरे कोणी प्राणांच्या आणि इंद्रियांच्या कर्मांचें सर्वथा ज्ञानाने प्रदीप्त झालेल्या आत्मानंदरूपी अग्निमध्ये हवन करतात. ३३.

द्रव्येण तपसा वापि स्वाध्यायेनापि केचन ।

तीव्रव्रतेन यतिनो ज्ञानेनापि यजन्ति माम् ॥ ३४ ॥

दुसरे कोणी यति द्रव्याने, कोणी तपाने, कोणी ध्यानानें, कोणी तीव्र व्रताने आणि कोणी ज्ञानाने माझे यजन करतात. ३४.

प्राणेऽपानं तथा प्राणमपाने प्रक्षिपन्ति ये ।

रुद्ध्वा गतीश्चोभयोस्ते प्राणायामपरायणाः ॥ ३५ ॥

जे प्राणवायूचे ठिकाणी अपान म्ह० रेचक आणि अपानवायूचे ठिकाणी प्राण म्ह० पूरक, दोहोंच्याहि गतींचा रोध करून म्ह० कुंभक ठेवतात ते प्राणायामतत्पर होत. ३५.

जित्वा प्राणान्प्राणगतीरुपजुहवति तेषु च ।

एवं नानायज्ञरता यज्ञध्वंसितपातकाः ॥ ३६ ॥

नित्यं ब्रह्म प्रयान्त्येते यज्ञशिष्टामृताशिनः ।

अयज्ञकारिणो लोको नायमन्यः कुतो भवेत् ॥ ३७ ॥

ते प्राणांना जिंकून त्यांचे ठिकाणी प्राणाच्या गतींचे हवन करतात. याप्रमाणे नानाप्रकारच्या यज्ञांचे ठिकाणी रत असलेले व यज्ञाने पातकांचा नाश झालेले असे हे यज्ञाचे अवशिष्ट जे अमृतरूपी फल ते भोगणारे होत्साते ब्रह्माप्रत जातात. यज्ञ न करणाराला हा मनुष्य लोक देखील प्राप्त होत नाही, मग परलोक कोठून प्राप्त होणार ? ३६-३७.

कायिकादित्रिधाभूतान्यज्ञान्वेदे प्रतिष्ठितान् ।

ज्ञात्वा तानखिलान्भूप मोक्षयसेऽखिलबन्धनात् ॥ ३८ ॥

हे राजा, वेदांमध्ये स्थान पावलेल्या [म्ह० सांगितलेल्या] कायिक, वाचिक व मानसिक अशा तीन प्रकारच्या त्या यज्ञांना पूर्ण जाणल्यावर तू सर्व बंधनापासून मुक्त होशील. ३८,

सर्वेषां भूप यज्ञानां ज्ञानयज्ञः परो मतः ।

अखिलं लीयते कर्म ज्ञाने मोक्षस्य साधने ॥ ३९ ॥

हे राजा, सर्व यज्ञांमध्ये ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे असे माझे मत आहे. मोक्षाचे साधन जें ज्ञान त्याचे ठिकाणी सर्व कर्माचा लय होतो. ३९.

तज्ज्ञेयं पुरुषव्याघ्र प्रश्नेन नतितः सताम् ।

शुश्रूषया वदिष्यन्ति संतस्तत्त्वविशारदाः ॥ ४० ॥

हे पुरुषश्रेष्ठा, सजनांना प्रश्न करून आणि नम्रता धरून ते ज्ञान प्राप्त करावयाचे असते. हें ज्ञान जाणण्याची खरी इच्छा असली म्हणजे तत्त्वविशारद सज्जन सांगतात. ४०.

नानासंगाञ्जनः कुर्वन्नैकं साधुसमागमम् ।

करोति तेन संसारे बन्धनं समुपैति सः ॥ ४१ ॥

एक साधुसंग न करतां मनुष्य नानाप्रकारचे संग करतो व तेणेंकरून तो जगामध्ये बंधन पावतो. ४१.

सत्संगाद्गुणसंभूतिरापदां लय एव च ।

स्वहितं प्राप्यते सर्वैरिह लोके परत्र च ॥ ४२ ॥

सत्संगापासून सर्वांना गुणांची उत्पत्ति, आपत्तींचा नाश आणि इहलोकीं व परलोकीं स्वहित हीं प्राप्त होतात. ४२.

इतरत्सुलभं राजन्सत्संगोऽतीव दुर्लभः ।

यज्ज्ञात्वा पुनर्बन्धमेति ज्ञेयं ततस्ततः ॥ ४३ ॥

हे राजा, इतर गोष्टी सुलभ आहेत, पण सत्संग अतिशय दुर्लभ आहे. याचें ज्ञान झालें म्हणजे कोणत्याहि गोष्टीपासून [ततस्ततः] मनुष्य पुन्हां बंध पावत नाहीं असें जाण । इति ज्ञेयं] ४३.

ततः सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येवाभिपश्यति ।

अतिपापरतो जंतुस्ततस्तस्मात्प्रमुच्यते ॥ ४४ ॥

नंतर म्ह० सत्संगानंतर स्वतःचे ठिकाणी सर्व भूतमात्र आहे असे तो पहातो. त्याचे योगानें [= ततः = स्वतःचे ठिकाणीं भूतमात्राचें दर्शन झाल्यानें] अत्यंत पापाचे ठिकाणी रत असला तरी त्यापासून मोकळा होतो. ४४.

द्विविधान्यपि कर्माणि ज्ञानाग्निर्दहति क्षणात् ।

प्रसिद्धोऽग्निर्यथा सर्वं भस्मतां नयति क्षणात् ॥ ४५ ॥

ज्याप्रमाणे प्रज्वलित अग्नि क्षणांत सर्वांचे भस्म करतो त्याप्रमाणे ज्ञानरूपी अग्नि बाह्य व आंतर अशा दोन प्रकारच्या कर्मांचे क्षणांत दहन करतो.

४५.

न ज्ञानसमतामेति पवित्रमितरन्नृप ।

आत्मन्येवावगच्छन्ति योगात्कालेन योगिनः ॥ ४६ ॥

हे राजा, इतर कोणतीही पवित्र वस्तु ज्ञानाच्या बरोबरीला येत नाही. योगी योगाभ्यासाने कालेकरून स्वतःचे ठिकाणी ज्ञान जाणतात, ४६.

भक्तिमानिन्द्रियजयी तत्परो ज्ञानमाप्नुयात् ।

लब्ध्वा तत्परमं मोक्षं स्वल्पकालेन यात्यसौ ॥ ४७ ॥

भक्तिमान्, इंद्रिये जिंकलेल्या व ज्ञानतत्पर मनुष्याला ज्ञान प्राप्त होते. ते ज्ञान मिळविल्यानंतर अल्पकाळांत तो उत्तम मोक्षाला जातो. ४७.

भक्तिहीनोऽश्रद्धधानः सर्वत्र संशयी तु यः ।

तस्य शं नापि विज्ञानमिह लोकोऽथ वा परः ॥ ४८ ॥

पण जो भक्तिहीन, श्रद्धाहीन व सर्वत्र संशयी असतो त्याचे कल्याण होत नाही, त्याला ज्ञान मिळत नाही, त्याला इहलोक नाही अथवा परलोक नाही. ४८.

आत्मज्ञानरतं ज्ञाननाशिताखिलसंशयम् ।

योगास्ताखिलकर्माणं बध्नन्ति भूप तानि न ॥ ४९ ॥

हे भूपा, आत्मज्ञानाचे ठिकाणी रत असलेल्या, ज्ञानाचे योगाने ज्याने सर्व संशयांचा नाश केला आहे, योगाचे योगाने ज्याची सर्व कर्मे अस्त पावली आहेत, अशा मनुष्याला बद्ध करीत नाहीत. ४९.

ज्ञानखड्गप्रहारेण संभूतामज्ञतां बलात् ।

छित्त्वान्तःसंशयं तस्माद्योगयुक्तो भवेन्नरः ॥ ५० ॥

याकरितां, उत्पन्न झालेल्या अज्ञानाला आणि आंत अथवा मनामध्ये) असलेल्या संशयाला ज्ञानरूपी खड्गाच्या प्रहाराने जोराने छेदून टाकून मनुष्याने योगयुक्त व्हावे. ५०

इति श्रीमद्गणेशगीतासूपनिषदर्थगर्भासु

योगामृतार्थशास्त्रे श्रीगणेशपुराणे उत्तरखण्डे

गजाननवरेण्यसंवादे विज्ञानप्रतिपादनो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

विज्ञानप्रतिपादन नामे तिसरा अध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः - अध्याय चौथा - वैधसंन्यासयोगः ॥

वरेण्य उवाच -

संन्यस्तिश्चैव योगश्च कर्मणां वर्ण्यते त्वया ।

उभयोर्निश्चितं त्वेकं श्रेयो यद्वद मे प्रभो ॥ १ ॥

वरेण्य म्हणाला, हे प्रभो, कर्मांचा संन्यास आणि कर्मांचा योग या दोहोचें तूं वर्णन केलेस. या दोहोंपैकी जो निश्चित श्रेयस्कर असेल तो मला सांग. १.

श्रीगजानन उवाच -

क्रियायोगो वियोगश्चाप्युभौ मोक्षस्य साधने ।

तयोर्मध्ये क्रियायोगस्त्यागात्तस्य विशिष्यते ॥ २ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, कर्मांचा योग आणि कर्मांचा संन्यास हे दोन्ही मोक्षाचे साधन आहेत. त्यांमध्ये कर्मांच्या त्यागापेक्षां कर्मांचा योग विशेष अथवा अधिक श्रेयस्कर आहे. २.

द्वन्द्वदुःखसहोऽद्वेष्टा यो न काङ्क्षति किञ्चन ।

मुच्यते बन्धनात्सद्यो नित्यं संन्यासवान्सुखम् ॥ ३ ॥

शीत-उष्ण, जन्म-मृत्यु इत्यादि द्वंद्वरूपी दुःखं सहन करणारा, त्यांचा द्वेष न करणारा असा जो मनुष्य कशाचीहि आकांक्षा धरीत नाही तो नित्य सुखाने असणारा संन्यासी तत्काल बंधनापासून मुक्त होतो. ३.

वदन्ति भिन्नफलकौ कर्मणस्त्यागसंग्रहौ ।

मूढाल्पज्ञास्तयोरेकं संयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ४ ॥

कर्मत्याग व कर्मयोग हे भिन्न फलें देणारे आहेत असे मूर्ख व अल्पज्ञ म्हणतात. शहाण्या मनुष्याने त्यांपैकी एकाचा योग करावा. ४

यदेव प्राप्यते त्यागात्तदेव योगतः फलम् ।

संग्रहं कर्मणो योगं यो विन्दति स विन्दति ॥ ५ ॥

त्यागापासून जे प्राप्त होते तेंच फल कर्माच्या योगापासून मिळते. कर्माचा संग्रह हाच योग होय; हा ज्याला प्राप्त होतो त्याला प्राप्तव्य=ब्रह्म प्राप्त होते. ५.

केवलं कर्मणां न्यासं संन्यासं न विदुर्बुधाः ।

कुर्वन्ननिच्छया कर्म योगी ब्रह्मैव जायते ॥ ६ ॥

कर्माचा केवळ त्याग म्हणजे संन्यास नव्हे असे ज्ञाते जाणतात. पण इच्छारहित कर्म करणारा योगी ब्रह्मच होतो. ६.

निर्मलो यतचित्तात्मा जितखो योगतत्परः ।

आत्मानं सर्वभूतस्थं पश्यन्कुर्वन्न लिप्यते ॥ ७ ॥

निर्मल [=शुद्ध, पापरहित], चित्त व आत्मा जिंकलेला, इंद्रिये जिंकलेला, योगतत्पर आणि आपलाच आत्मा सर्व भूतांचे ठिकाणी आहे असे पहाणारा कर्म करित असला तरी त्यानें लिप्त होत नाही. ७.

तत्त्वविद्योगयुक्तात्मा करोमीति न मन्यते ।

एकादशानीन्द्रियाणि कुर्वन्ति कर्मसंख्यया ॥ ८ ॥

तत्त्ववेत्ता आणि योगाचे ठिकाण मन युक्त असलेला योगी 'मी कर्म करतो' असे मानीत नाही; एकादश इंद्रिये संख्येने तितकीच म्हणजे एकादश कर्मे करतात असे तो जाणतो. ८.

तत्सर्वमर्पयेद्ब्रह्मण्यपि कर्म करोति यः ।

न लिप्यते पुण्यपापैर्भानुर्जलगतो यथा ॥ ९ ॥

जो योगी जें कर्म करतो ते सर्व ब्रह्माला अर्पण करतो तो त्या कर्माचे पुण्य अथवा पाप यांनीं लिप्त होत नाही. जलामध्ये प्रतिबिंबित असलेला सूर्य ज्याप्रमाणे जलानें लिप्त होत नाही तद्वत्. ९.

कायिकं वाचिकं बौद्धमैन्द्रियं मानसं तथा ।

त्यक्त्वाशां कर्म कुर्वन्ति योगज्ञाश्चित्तशुद्धये ॥ १० ॥

योगज्ञानी चित्तशुद्धीकरितां कायिक, वाचिक, बुद्धिविषयक, इंद्रियविषयक व मानसिक कर्म फलाची आशा सोडून करतात. १०.

योगहीनो नरः कर्म फलेहया करोत्यलम् ।

बध्यते कर्मबीजैः स ततो दुःखं समश्नुते ॥ ११ ॥

योगज्ञानहीन मनुष्य फलाच्या इच्छेने पुष्कळ कर्म करतो. तो कर्माच्या बीजाने म्ह० फलेच्छेने बद्ध होतो व त्यापासून दुःख पावतो. ११.

मनसा सकलं कर्म त्यक्त्वा योगी सुखं वसेत् ।

न कुर्वन्कारयन्वापि नन्दन्श्वभ्रे सुपत्तने ॥ १२ ॥

योगी मनाने सर्व कर्मांचा त्याग करून कांहीं न करतां अथवा कांहीं न करवितां गुहेमध्ये अथवा मोठ्या नगरामध्ये आनंदयुक्त होत्साता सुखाने रहातो. १२.

न क्रिया न च कर्तृत्वं कस्य चित्सृज्यते मया ।

न क्रियाबीजसंपर्कः शक्त्या तत्क्रियतेऽखिलम् ॥ १३ ॥

कोणाचे कर्म अथवा कोणाच्या कर्माचे कर्तृत्व अथवा कोणाच्या कर्मबीजाचा [फलेच्छेचा किंवा वासनेचा] संबंध देखील मी उत्पन्न करित नाही. हे सर्व माया करते. १३.

कस्यचित्पुण्यपापानि न स्पृशामि विभुर्नृप ।

ज्ञानमूढा विमुह्यन्ते मोहेनावृतबुद्धयः ॥ १४ ॥

हे नृपा, मी सर्वव्यापी आहे तरी कोणाच्याहि पुण्याला अथवा पापाला स्पर्श करित नाहीं. मोहाने बुद्धि आच्छादित झालेले ज्ञानहीन लोक मोह पावतात. १४.

विवेकेनात्मनोऽज्ञानं येषां नाशितमात्मना ।

तेषां विकाशमायाति ज्ञानमादित्यवत्परम् ॥ १५ ॥

ज्यांचे आत्म्याविषयींचे अज्ञान विवेकानें आणि आत्मज्ञानानें [आत्मना] नाश पावलेले आहे त्यांच्या ठिकाणी श्रेष्ठ [परं] ज्ञान सूर्याप्रमाणे विकास पावते. १५.

मन्निष्ठा मद्भियोऽत्यन्तं मच्चित्ता मयि तत्पराः ।

अपुनर्भवमायान्ति विज्ञानान्नाशितैः ॥ १६ ॥

माझ्या ठिकाणी निष्ठा असलेले, माझ्या ठिकाणी बुद्धि असलेले, माझ्या ठिकाणी अत्यंत चित्त असलेले व माझ्या ठिकाणी तत्पर असलेले, अनुभवयुक्त ज्ञानाने पापाचा नाश झाल्यावर पुनः जन्म पावत नाहीत. १६.

ज्ञानविज्ञानसंयुक्ते द्विजे गवि गजादिषु ।

समेक्षणा महात्मानः पण्डिताः श्वपचे शुनि ॥ १७ ॥

ज्ञान व विज्ञान यांनी युक्त ब्राम्हण, गाय, हत्ती इत्यादि प्राणी, चांडाल अथवा श्वान यांचे ठिकाणी महात्म्या पंडितांची दृष्टि समान असते. १७.

वश्यः स्वर्गो जगत्तेषां जीवन्मुक्ताः समेक्षणाः ।

यतोऽदोषं ब्रह्म समं तस्मात्तैर्विषयीकृतम् ॥ १८ ॥

स्वर्ग आणि जग त्यांना वश असते, समान दृष्टि ठेवणारे ते जीवन्मुक्त होत. कारण, दोषरहित व समान असे ब्रह्म त्यांनी आपल्या ज्ञानाचा विषय केलेले असते म्हणून. १८.

प्रियाप्रिये प्राप्य हर्षद्वेषौ ये प्राप्नुवन्ति न ।

ब्रह्माश्रिता असंमूढा ब्रह्मज्ञाः समबुद्धयः ॥ १९ ॥

प्रिय अथवा अप्रिय प्राप्त झाली असतां जे हर्ष अथवा दुःख पावत नाहीत, जे ब्रह्माचा आश्रय करतात, मोहरहित व सर्वत्र समान बुद्धि ठेवणारे असतात ते ब्रह्मज्ञ होत. १९.

वरेण्य उवाच -

किं सुखं त्रिषु लोकेषु देवगन्धर्वयोनिषु ।

भगवन्कृपया तन्मे वद विद्याविशारद ॥ २० ॥

वरेण्य म्हणाला, हे विद्याविशारदा भगवंता, त्रैलोक्यामध्ये आणि देवगंधर्वादि योनींमध्ये खरें सुख कोणते ते मला कृपा करून सांग. २०.

श्रीगजानन उवाच -

आनन्दमश्नुतेऽसक्तः स्वात्मारामो निजात्मनि ।

अविनाशि सुखं तद्धि न सुखं विषयादिषु ॥ २१ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, आसाक्तिरहित असलेला मनुष्य स्वतःचे आत्म्याचे ठिकाणीं आराम पावतो, स्वतःचे आत्म्याचे ठिकाणी आनंद भोगतो. हें जें सुख ते शाश्वत सुख होय, विषयादिकांचे ठिकाणीं मिळणारे सुख शाश्वत नव्हे. २१.

विषयोत्थानि सौख्यानि दुःखानां तानि हेतवः ।

उत्पत्तिनाशयुक्तानि तत्रासक्तो न तत्त्ववित् ॥ २२ ॥

विषयांपासून उत्पन्न होणारी जी सुखें तीं दुःखांना कारण होत, ती उत्पत्ति व नाश यांनी युक्त आहेत. तत्त्ववेत्ता त्यांचे ठिकाणीं आसक्त नसतो. २२.

कारणे सति कामस्य क्रोधस्य सहते च यः ।

तौ जेतुं वर्ष्मविरहात्स सुखं चिरमश्नुते ॥ २३ ॥

काम, क्रोध इत्यादि विषयांचे कारण असतांही जो देहबुद्धि टाकून [वर्ष्म=देह=देहबुद्धि=अहंकार] त्यांना जिंकण्याला समर्थ होतो त्याला शाश्वत सुख प्राप्त होते. २३.

अन्तर्निष्ठोऽन्तःप्रकाशोऽन्तःसुखोऽन्तारतिर्लभेत् ।

असंदिग्धोऽक्षयं ब्रह्म सर्वभूतहितार्थकृत् ॥ २४ ॥

ज्याला अंतरात्म्यामध्ये निष्ठा, प्रकाश [ज्ञान], सुख आणि रति प्राप्त झालीं आहेत, जो संशयरहित झाला आहे वे जो सर्व भूतांचे हित करण्यांत गढून गेलेला आहे, तोच अविनाशी ब्रह्म पावतो. २४.

जेतारः षड्रिपूणां ये शमिनो दमिनस्तथा ।

तेषां समन्ततो ब्रह्म स्वात्मज्ञानां विभात्यहो ॥ २५ ॥

षड्रिपूंना जिंकणाऱ्या, शम व दम यांनी युक्त असलेल्या अशा आत्मज्ञानी मनुष्यांच्या भोंवती सर्वत्र ब्रह्म प्रकाशते. २५.

आसनेषु समासीनस्त्यक्त्वेमान्विषयान्बहिः ।

संस्तभ्य भृकुटीमास्ते प्राणायामपरायणः ॥ २६ ॥

या शब्दस्पर्शादि विषयांना बाहेर टाकून योगाची आसनें योग्य प्रकारे करणारा [आसनांचे ठिकाणी चांगला स्थित असलेला] प्राणायामतत्पर योगी भुवयांचा संकोच करून बसतो. २६.

प्राणायामं तु संरोधं प्राणापानसमुद्भवम् ।

वदन्ति मुनयस्तं च त्रिधाभूतं विपश्चितः ॥ २७ ॥

प्राण व अपान यांपासून उत्पन्न होणारा वायूचा निरोध हाच प्राणायाम होय. हा तीन प्रकारचा आहे असे जाते मुनि म्हणतात. २७

प्रमाणं भेदतो विद्धि लघुमध्यममुत्तमम् ।

दशभिर्द्व्यधिकैर्वर्णैः प्राणायामो लघुः स्मृतः ॥ २८ ॥

लघु, मध्यम व उत्तम असे तीन प्रकारचे भेदाचे प्रमाण आहे असे जाण. बारा वर्णांनी [= अक्षरांनी] होणारा प्राणायाम 'लघु' होय असे म्हणतात.

२८.

चतुर्विंशत्यक्षरो यो मध्यमः स उदाहृतः ।

षट्त्रिंशल्लघुवर्णो य उत्तमः सोऽभिधीयते ॥ २९ ॥

जो चोवीस अक्षरांचा प्राणायाम तो 'मध्यम' असे म्हणतात. छत्तीस ऋस्व अक्षरांचा प्राणायाम तो 'उत्तम' असे म्हणतात. २९.

सिंहं शार्दूलकं वापि मत्तेभं मृदुतां यथा ।

नयन्ति प्राणिनस्तद्वत्प्राणापानौ सुसाधयेत् ॥ ३० ॥

ज्याप्रमाणे मनुष्य [प्राणिनः] सिंह, वाघ अथवा मत्त हत्ती यांना मऊ आणतात त्याप्रमाणे प्राण व अपान यांचे चांगले साधन करावे [=यांना ताब्यात आणावे]. ३०.

पीडयन्ति मृगास्ते न लोकान्वश्यं गता नृप ।

दहत्येनस्तथा वायुः संस्तब्धो न च तत्तनुम् ॥ ३१ ॥

हे नृपा, ते वश झालेले पशु ज्याप्रमाणे लोकांना पीडा देत नाहीत त्याप्रमाणे ते वश झालेले प्राण व अपान लोकांना पीडा देत नाहीत. ३१.

यथा यथा नरः कश्चित्सोपानावलिमाक्रमेत् ।

तथा तथा वशीकुर्यात्प्राणापानौ हि योगवित् ॥ ३२ ॥

ज्याप्रमाणे एखादा मनुष्य जिऱ्याच्या पायऱ्या एकामागून एक क्रमानें चढून जातो त्याप्रमाणे प्राण व अपान यांना एकेक पायरीच्या क्रमानें योगज्ञ मनुष्याने वश करावे. ३२.

पूरकं कुम्भकं चैव रेचकं च ततोऽभ्यसेत् ।

अतीतानागतज्ञानी ततः स्याज्जगतीतले ॥ ३३ ॥

नंतर पूरक, कुंभक आणि रेचक यांचा अभ्यास करावा, तेणेंकरून जगतीतलावर भूत व भविष्य हे जाणणारा असा तो होतो. ३३.

प्राणायामैर्द्वादशभिरुत्तमैर्धारणा मता ।

योगस्तु धारणे द्वे स्याद्योगीशस्ते सदाभ्यसेत् ॥ ३४ ॥

बारा उत्तम प्राणायामांनीं एक धारणा होते असे मानले आहे. दोन धारणा म्हणजे योग होतो. योगीश्वरानें त्या दोन धारणांचा सर्वदा अभ्यास करावा. ३४.

एवं यः कुरुते राजंस्त्रिकालज्ञः स जायते ।

अनायासेन तस्य स्याद्वश्यं लोकत्रयं नृप ॥ ३५ ॥

हे राजा, याप्रमाणे जो करतो तो त्रिकालज्ञानी होतो. हे नृपा, त्याला अनायासाने त्रैलोक्य वश होते. ३५.

ब्रह्मरूपं जगत्सर्वं पश्यति स्वान्तरात्मनि ।

एवं योगश्च संन्यासः समानफलदायिनौ ॥ ३६ ॥

सर्व जग ब्रह्मरूप आहे व स्वतःच्या अंतरात्म्यामध्ये आहे असे त्याला दिसते. या प्रकारे योग आणि संन्यास हे दोन्ही समान फल देणारे आहेत. ३६.

जन्तूनां हितकर्तारं कर्मणां फलदायिनम् ।

मां ज्ञात्वा मुक्तिमाप्नोति त्रैलोक्यस्येश्वरं विभुम् ॥ ३७ ॥

सर्व प्राण्यांचे हित करणारा व कर्मांचे फल देणारा, त्रैलोक्याचा ईश्वर व सर्वव्यापी जो मी त्या मला जाणल्यावर मनुष्याला मुक्ति प्राप्त होते. ३७.

इति श्रीमद्गणेशगीतासूपनिषदर्थगर्भासु योगामृतार्थशास्त्रे

श्रीगणेशपुराणे उत्तरखण्डे गजाननवरेण्यसंवादे

वैधसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

वैधसंन्यासयोग नामक चौथा अध्याय समाप्त ॥

श्रीगजानन उवाच - श्रौतस्मार्तानि कर्माणि फलं नेच्छन्समाचरेत् ।

शस्तः स योगी राजेन्द्र अक्रियाद्योगमाश्रितात् ॥ १ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, फलाची इच्छा न धरितां मनुष्याने श्रौत व स्मार्त कर्मे
आचरण करावी. हे राजेंद्रा, योगाचा आश्रय केलेल्या पण कर्मरहित
असलेल्या योग्यापेक्षां तो योगी फलांची इच्छा न धरितां कर्म करणारा
प्रशंसनीय होय. १.

योगप्राप्त्यै महाबाहो हेतुः कर्मैव मे मतम् ।

सिद्धियोगस्य संसिद्ध्यै हेतू शमदमौ मतौ ॥ २ ॥

हे महाबाहो, योगप्राप्तीला कारण कर्मच आहे असे माझे मत आहे.
सिद्धियोगाची सिद्धि होण्याला कारण शम आणि दम आहेत असे मानले
आहे. २.

इन्द्रियार्थाश्च संकल्प्य कुर्वन्स्वस्य रिपुर्भवेत् ।

एताननिच्छन्त्यः कुर्वन्सिद्धिं योगी स सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

इंद्रियांच्या अर्थाचा संकल्प करून कर्म करणारा स्वतःचा शत्रु होतो. (पण)
त्यांची [= इंद्रियार्थांची] इच्छा न करतां जो कर्म [सिद्धिं] करतो तो योगी
सिद्धि पावतो. ३.

सुहृत्वे च रिपुत्वे च उद्धारे चैव बन्धने ।

आत्मनैवात्मनो ह्यात्मा नात्मा भवति कश्चन ॥ ४ ॥

मित्रत्व, शत्रुत्व, उद्धार अथवा बंधन हीं होण्याला जो तो स्वतःच कारण
असतो, दुसरा कोणी नसतो. ४.

मानेऽपमाने दुःखे च सुखेऽसुहृदि साधुषु ।

मित्रेऽमित्रेऽप्युदासीने द्वेष्ये लोष्टे च काञ्चने ॥ ५ ॥

समो जितात्मा विज्ञानी ज्ञानीन्द्रियजयावहः ।

अभ्यसेत्सततं योगं यदा युक्ततमो हि सः ॥ ६ ॥

मान, अपमान, दुःख, सुख, असाधु, साधु, मित्र, शत्रु, उदासीन, द्वेषाला योग्य
मनुष्य, मातीचें ढेंकूळ, सुवर्ण यांचे ठिकाणी समान बुद्धी झालेला, अंतःकरण
जिंकलेला, अनुभवयुक्त ज्ञान असलेला, ज्ञानी, इंद्रिये जिंकलेला असा मनुष्य
जेव्हां सतत योगाचा अभ्यास करील तेव्हां तो श्रेष्ठ योगी होतो. ५-६.

तप्तः श्रान्तो व्याकुलो वा क्षुधितो व्यग्रचित्तकः ।

कालेऽतिशीतेऽत्युष्णे वानिलाग्न्यम्बुसमाकुले ॥ ७ ॥

सध्वनावतिजीर्णे गोःस्थाने साग्नौ जलान्तिके ।

कूपकूले श्मशाने च नद्यां भित्तौ च मर्मरे ॥ ८ ॥

चैत्ये सवल्मिके देशे पिशाचादिसमावृते ।

नाभ्यसेद्योगविद्योगं योगध्यानपरायणः ॥ ९ ॥

ताप पावलेला, श्रान्त, व्याकुळ, क्षुधित अथवा चित्त व्यग्र असतांना, अतिशय
शीत अथवा अतिशय उष्ण समयीं, वायु-अग्नि अथवा जल यांनी अत्यंत
युक्त ठिकाणी, ध्वनियुक्त ठिकाणीं, अति जीर्ण झालेल्या गोठ्यामध्ये,
अग्नीने युक्त स्थलीं, उदक सन्निध आहे अशा ठिकाणीं, विहीरीच्या
काठावर, श्मशानामध्ये, पिशाच इत्यादिकांनीं व्याप्त प्रदेशीं योग्याने

योगध्यानपरायण होऊन योगाचा अभ्यास करू नये. ७-९.

स्मृतिलोपश्च मूकत्वं बाधिर्यं मन्दता ज्वरः ।

जडता जायते सदयो दोषाज्ञानाद्धि योगिनः ॥ १० ॥

वर सांगितलेले दोष माहीत नसतील व त्यामुळे दोषयुक्त योगाभ्यास करील तर योग्याला तत्काळ स्मृतिलोप, मूकत्व, बधिरता, मन्दता, ताप आणि जडता हीं उत्पन्न होतात. १०.

एते दोषाः परित्याज्या योगाभ्यसनशालिना ।

अनादरे हि चैतेषां स्मृतिलोपादयो ध्रुवम् ॥ ११ ॥

योगाभ्यासशाली मनुष्याने या दोषांचा त्याग करावा. यांकडे लक्ष न दिल्यास स्मृतिलोपादि फल खात्रीने प्राप्त होते. ११.

नातिभुञ्जन्सदा योगी नाभुञ्जन्नातिनिद्रितः ।

नातिजाग्रत्सिद्धिमेति भूप योगं सदाभ्यसन् ॥ १२ ॥

हे भूपा, कधीही अतिशय न खाणारा, अगदी कमी न खाणारा, अति निद्रा न घेणारा, अति जागरण न करणारा व नेहमी योगाभ्यास करणारा योगी सिद्धि पावतो. १२.

संकल्पजांस्त्यजेत्कामान्नियताहारजागरः ।

नियम्य खगणं बुद्ध्या विरमेत शनैः शनैः ॥ १३ ॥

संकल्पापासून उत्पन्न होणाऱ्या इच्छांचा त्याग करावा. आहार, जागरण इत्यादिकांचे नियमन करून व बुद्धीचे योगानें इंद्रियसमुदायांचे नियमन

करुण हळू हळू (विषयांपासून) विराम पावावा. १३.

ततस्ततः कृषेदेतद्यत्र यत्रानुगच्छति ।

धृत्यात्मवशगं कुर्याच्चित्तं चञ्चलमादतः ॥ १४ ॥

नंतर हे चंचल चित्त जेथें जेथें जात असेल तेथून तेथून ओढून योगाचे ठिकाणीं आदरयुक्त मनुष्यानें धैर्यानें ते आपल्या ताब्यांत राहिल असे करावें. १४.

एवं कुर्वन्सदा योगी परां निर्वृतिमृच्छति ।

विश्वस्मिन्निजमात्मानं विश्वं च स्वात्मनीक्षते ॥ १५ ॥

सर्वदा याप्रमाणे करणारा योगी अत्यंत श्रेष्ठ असे सुख पावतो. विश्वामध्ये आपला आत्मा व आपल्या आत्म्यामध्ये विश्व आहे असे तो पहातो. १५.

योगेन यो मामुपैति तमुपैम्यहमादरात् ।

मोचयामि न मुञ्चामि तमहं मां स न त्यजेत् ॥ १६ ॥

योगानें जो माझ्याजवळ येतो त्याच्याजवळ मी आदरानें जातो. मी त्याला मुक्त करतो. त्याचा त्याग करीत नाहीं. तसाच तोहि मला टाकीत नाहीं.

१६.

सुखे सुखेतरे द्वेषे क्षुधि तोषे समस्तृषि ।

आत्मसाम्येन भूतानि सर्वगं मां च वेत्ति यः ॥ १७ ॥

जीवन्मुक्तः स योगीन्द्रः केवलं मयि संगतः ।

ब्रह्मादीनां च देवानां स वन्द्यः स्याज्जगत्रये ॥ १८ ॥

सुख, दुःख, द्वेष, क्षुधा, तोष, तृषा, यांचे ठिकाणीं जो समान असतो, जो प्राणिमात्राला व सर्वव्यापी मला स्वतःच्या समान जाणतो, तो योगींद्र जीवन्मुक्त होय. केवल माझे ठिकाणीं त्याचा समागम झालेला असतो.

त्रैलोक्यामध्ये ब्रह्मादि देवांना तो वंद्य होतो. १७-१८.

वरेण्य उवाच - द्विविधोऽपि हि योगोऽयमसंभाव्यो हि मे मतः ।

यतोऽन्तःकरणं दुष्टं चञ्चलं दुर्ग्रहं विभो ॥ १९ ॥

वरेण्य म्हणाला, हे विभो सर्वव्यापी ईश्वरा, ज्याअर्थी अंतःकरण दुष्ट, चंचल व नियमन करण्यास कठिण [दुर्ग्रहं] आहे त्याअर्थी हा दोन्ही प्रकारचा योग आचरण करण्यास असंभाव्य आहे असे माझे मत आहे. १९.

श्रीगजानन उवाच - यो निग्रहं दुर्ग्रहस्य मनसः संप्रकल्पयेत् ।

घटीयन्त्रसमादस्मान्मुक्तः संसृतिचक्रकात् ॥ २० ॥

श्रीगजानन म्हणाला, नियमन करण्यास कठिण अशा मनाचें जो नियमन करतो तोच घटिकायंत्रासारख्या [म्ह० कधी न संपणाऱ्या] संसारचक्रापासून मुक्त होतो. २०.

विषयैः क्रकचैरेतत्संसृष्टं चक्रकं दृढम् ।

जनश्छेत्तुं न शक्नोति कर्मकीलः सुसंवृतम् ॥ २१ ॥

विषयरूपी आरांनी तयार केलेलें व कर्मरूपी खिळ्यांनी घट्ट बसविलेलें हे दृढ चक्र छेदण्यास मनुष्य समर्थ नाही. २१.

अतिदुःखं च वैराग्यं भोगाद्वैतृष्ण्यमेव च ।

गुरुप्रसादः सत्सङ्ग उपायास्तज्जये अमी ॥ २२ ॥

अति दुःख, वैराग्य, भोगामुळे निरिच्छता, गुरुप्रसाद आणि सत्संग हे त्याला
जिंकण्याला उपाय आहेत. २२.

अभ्यासाद्वा वशीकुर्यान्मनो योगस्य सिद्धये ।

वरेण्य दुर्लभो योगो विनास्य मनसो जयात् ॥ २३ ॥

अथवा अभ्यासाने योगाच्या सिद्धीकरितां मन जिंकावे. वरेण्या, या मनाच्या
जयावांचून योग दुर्लभ आहे. २३.

वरेण्य उवाच - योगभ्रष्टस्य को लोकः का गतिः किं फलं भवेत् ।

विभो सर्वज्ञ मे छिन्धि संशयं बुद्धिचक्रभृत् ॥ २४ ॥

वरेण्य म्हणाला, हे सर्वज्ञा, सर्वव्यापका, ज्ञानचक्रधारका, योगभ्रष्ट मनुष्याला
कोणता लोक मिळतो ? कोणती गति मिळते ? कोणते फल मिळते ?
याविषयींचा माझा संशय छेद. २४.

श्रीगजानन उवाच - दिव्यदेहधरो योगाद्भ्रष्टः स्वर्भोगमुत्तमम् ।

भुक्त्वा योगिकुले जन्म लभेच्छुद्धिमतां कुले ॥ २५ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, योगापासून भ्रष्ट झालेला मनुष्य दिव्यदेहधारी होतसाता
उत्तम स्वर्गभोग भोगून योग्यांच्या अथवा शुद्धाचरणी कुळामध्ये जन्म
पावतो. २५.

पुनर्योगी भवत्येष संस्कारात्पूर्वकर्मजात् ।

न हि पुण्यकृतां कश्चिन्नरकं प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥

पूर्वकर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या संस्कारामुळे तो पुन्हां योगी होतो.
पुण्यकर्मी मनुष्यांपैकी कोणीही नरकाला जात नाही. २६.

ज्ञाननिष्ठात्तपोनिष्ठात्कर्मनिष्ठान्नराधिप ।

श्रेष्ठो योगी श्रेष्ठतमो भक्तिमान्मयि तेषु यः ॥ २७ ॥

हे नराधिपा, ज्ञाननिष्ठ, तपोनिष्ठ व कर्मनिष्ठ यांपैक्षां योग श्रेष्ठ आहे;
आणि योग्यांमध्ये माझ्या ठिकाणीं जो भक्तिमान् तो सर्वात श्रेष्ठ, २७.

इति श्रीमद्गणेशगीतासूपनिषदर्थगर्भासु योगामृतार्थशास्त्रे
श्रीगणेशपुराणे उत्तरखण्डे गजाननवरेण्यसंवादे योगावृत्तिप्रशंसनो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥

योगावृत्तिप्रशंसा नामक पाचवा अध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

श्रीगजानन उवाच -

ईदृशं विद्धि मे तत्त्वं मद्गतेनान्तरात्मना ।

यज्ज्ञात्वा मामसन्दिग्धं वेत्सि मोक्षयसि सर्वगम् ॥ १ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, माझ्या ठिकाणीं अंतःकरण लावून माझे तत्त्व [यथार्थ स्वरूप] अशा प्रकारे जाण की, जे जाणल्याने सर्वव्यापी मला तू संशयरहित रीतीने जाणशील आणि मुक्त होशील. १.

तत्तेऽहं शृणु वक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।

अस्ति ज्ञेयं यतो नान्यन्मुक्तेश्च साधनं नृप ॥ २ ॥

हे नृपा, लोकांच्या हिताच्या इच्छेने मी ते तुला सांगतो. ऐक, जाणण्याला योग्य असे व मुक्तीचे साधन असे त्याहून दुसरें कांहीं नाही. २.

ज्ञेया मत्प्रकृतिः पूर्वं ततः स्यां ज्ञानगोचरः ।

ततो विज्ञानसम्पत्तिर्मयि ज्ञाते नृणां भवेत् ॥ ३ ॥

अगोदर माझी माया [प्रकृति] जाणावी. नंतर मला जाणावें म्ह० मी ज्ञानाचा विषय व्हावें. नंतर माझे ज्ञान झाल्यावर त्या मनुष्याला अनुभवयुक्त ज्ञानरूपी संपत्ति प्राप्त होते. ३.

क्वन्लौ खमहङ्कारः कं चित्तं धीसमीरणौ ।

रवीन्दू यागकृच्चैकादशधा प्रकृतिर्मम ॥ ४ ॥

पृथ्वी, अग्नि, आकाश, अहंकार, उदक, चित्त, बुद्धि, वायु, सूर्य, चंद्र आणि यज्ञ

करणारा यजमान अशी अकरा प्रकारची माझी माया आहे. ४.

अन्यां मत्प्रकृतिं वृद्धा मुनयः संगिरन्ति च ।

तथा त्रिविष्टपं व्याप्तं जीवत्वं गतयानया ॥ ५ ॥

जानाने वृद्ध असलेले मुनि माझी दुसरी श्रेष्ठ माया आहे असे सांगतात.

जीवभाव प्राप्त झालेल्या या मायेने त्रैलोक्य व्यापिले आहे. ५.

आभ्यामुत्पाद्यते सर्वं चराचरमयं जगत् ।

संगाद्विश्वस्य संभूतिः परित्राणं लयोऽप्यहम् ॥ ६ ॥

सर्व चराचरमय जग या दोन माया उत्पन्न करतात. यांच्या संगाने होणारी

विश्वाची उत्पत्ति, पालन व लय हीं मी आहे. ६.

तत्त्वमेतन्निबोद्धुं मे यतते कश्चिदेव हि ।

वर्णाश्रमवतां पुंसां पुरा चीर्णेन कर्मणा ॥ ७ ॥

वर्णाश्रमधर्मी मनुष्यांपैकीं पूर्वी [= पूर्वजन्मीं] केलेल्या [चीर्णेन] कर्माचे

योगाने एखादाच हे माझे तत्त्व जाणण्याचा यत्न करतो. ७.

साक्षात्करोति मां कश्चिद्यत्नवत्स्वपि तेषु च ।

मत्तोऽन्यन्नेक्षते किञ्चिन्मयि सर्वं च वीक्षते ॥ ८ ॥

त्या यत्न करणाऱ्यांपैकी एखाद्यालाच माझा साक्षात्कार होतो. तो

माझ्याहून वेगळे कांहीं आहे असे पहात नाही. सर्व माझ्या ठिकाणी आहे

असे पहातो. ८.

क्षितौ सुगन्धरूपेण तेजोरूपेण चाग्निषु ।

प्रभारूपेण पूष्ण्यब्जे रसरूपेण चाप्सु च ॥ ९ ॥

धीतपोबलिनां चाहं धीस्तपोबलमेव च ।

त्रिविधेषु विकारेषु मदुत्पन्नेष्वहं स्थितः ॥ १० ॥

पृथ्वीमध्ये सुगंधरूपानं, अग्नीमध्ये तेजोरूपानं, सूर्यामध्ये प्रभारूपाने, उदक व चंद्र यांचेमध्ये रसरूपानं, बुद्धिवानांमधील बुद्धि, तपस्व्यांमधील तप, बलवानांमधील बल, अशा तऱ्हेने माझ्यापासून उत्पन्न झालेल्या उत्पत्ति, स्थिति व लय या तिन्ही विकारांचे ठिकाणीं मी स्थित आहे ९-१०.

न मां विन्दति पापीयान्मायामोहितचेतनः ।

त्रिविकारा मोहयति प्रकृतिर्मे जगत्त्रयम् ॥ ११ ॥

मायेने चित्त मोहित झालेल्या पाप्याला मी प्राप्त होत नाहीं. तीन विकारांनी युक्त अंशी माझी माया त्रैलोक्याला मोह पाडते. ११.

यो मे तत्त्वं विजानाति मोहं त्यजति सोऽखिलम् ।

अनेकैर्जन्मभिश्चैवं ज्ञात्वा मां मुच्यते ततः ॥ १२ ॥

जो माझे तत्त्व जाणतो तो सर्व मोहाचा त्याग करतो. नंतर अनेक जन्मांनी या प्रकारे मला पूर्णपणे जाणून तो मुक्त होतो. १२.

अन्ये नानाविधान्देवान्भजन्ते तान्ब्रजन्ति ते ।

यथा यथा मतिं कृत्वा भजते मां जनोऽखिलः ॥ १३ ॥

तथा तथास्य तं भावं पूरयाम्यहमेव तम् ।

अहं सर्वं विजानामि मां न कश्चिद्विबुध्यते ॥ १४ ॥

दुसरे लोक नानाप्रकारच्या देवांची भक्ति करतात व त्या देवांप्रत ते जातात.

ज्या ज्या प्रकारची बुद्धि करून सर्व लोक माझी भक्ति करतात त्या त्या प्रकारे त्यांचा तो तो भाव अथवा इच्छा मी पूर्ण करतो. मी सर्व जाणतो. मला कोणी जाणत नाही. १३-१४.

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं न विदुः काममोहिताः ।

नाहं प्रकाशतां यामि अज्ञानां पापकर्मणाम् ॥ १५ ॥

अव्यक्त असून व्यक्त स्वरूप प्राप्त झालेल्या मला कामाने [म्ह० कामादि शत्रूंनी] मोहित झालेले मनुष्य जाणत नाहीत. अज्ञ व पापकर्मी मनुष्यांना माझे ज्ञान होत नाही. १५.

यः स्मृत्वा त्यजति प्राणमन्ते मां श्रद्धयान्वितः ।

स यात्यपुनरावृत्तिं प्रसादान्मम भूभुज ॥ १६ ॥

हे राजा, श्रद्धेने युक्त होत्साता जो अन्तकालीं माझें स्मरण करून प्राणाचा त्याग करतो तो माझ्या कृपेने अपुनर्जन्माप्रत जातो म्ह० पुन्हा जन्म पावत नाही. १६.

यं यं देवं स्मरन्भक्त्या त्यजति स्वं कलेवरम् ।

तत्तत्सालोक्यमायाति तत्तद्भक्त्या नराधिप ॥ १७ ॥

हे राजा, ज्या ज्या देवाचे भक्तिपूर्वक स्मरण करून मनुष्य आपल्या देहाचा त्याग करतो तो त्या त्या देवाच्या भक्तीने त्या त्या देवाच्या लोकाप्रत जातो. १७.

अतश्चाहर्निशं भूप स्मर्तव्योऽनेकरूपवान् ।

सर्वेषामप्यहं गम्यः स्रोतसामर्णवो यथा ॥ १८ ॥

हे राजा, म्हणून अनेक रूपे धारण करणाऱ्या माझे अहर्निश स्मरण करावे, जसा समुद्र सर्वांना गम्य आहे त्याप्रमाणे मी सर्वांना गम्य आहे. १८.

ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राद्याँल्लोकान्प्राप्य पुनः पतेत् ।

यो मामुपैत्यसंदिग्धः पतनं तस्य न क्वचित् ॥ १९ ॥

ब्रह्मदेव, विष्णु, शिव, इंद्र इत्यादिकांच्या लोकांना गेल्यानंतर मनुष्य कालान्तराने पुनः पुण्यक्षयानंतर मृत्युलोकीं पतन पावतो. पण जो संशयरहित होत्साता मजप्रत येतो त्याला कोठेहि पतन नाही. १९.

अनन्यशरणो यो मां भक्त्या भजति भूमिप ।

योगक्षेमौ च तस्याहं सर्वदा प्रतिपादये ॥ २० ॥

हे राजा, जो अनन्यशरण होत्साता माझी भक्तिपूर्वक भक्ति करतो त्याचा योग [=अप्राप्त वस्तूंची प्राप्ति] व क्षेम [=प्राप्त वस्तूंचे रक्षण] मी करतां. २०.

द्विविधा गतिरुद्दिष्टा शुक्ला कृष्णा नृणां नृप ।

एकया परमं ब्रह्म परया याति संसृतिम् ॥ २१ ॥

हे राजा, मनुष्यांची गति शुक्ल [=ज्ञानरूप] व कृष्ण [=अज्ञानरूप] अशी दोन प्रकारची सांगितलेली आहे. एकीने अत्यंत श्रेष्ठ अशा ब्रह्माला पावतो व दुसरीने संसाराला पावतो. २१.

इति श्रीमद्गणेशगीतासूपनिषदर्थगर्भासु योगामृतार्थशास्त्रे

श्रीगणेशपुराणे उत्तरखण्डे गजाननवरेण्यसंवादे
बुद्धियोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥
बुद्धियोग नामक सहावा अध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

वरेण्य उवाच -

का शुक्ला गतिरुद्दिष्टा का च कृष्णा गजानन ।

किं ब्रह्म संसृतिः का मे वक्तुमर्हस्यनुग्रहात् ॥ १ ॥

वरेण्य म्हणाला, हे गजानना, शुक्ल गति कशाला म्हणतात ? कृष्ण गति कोणती ? ब्रह्म कोणते ? संसार कोणता ? कृपा करून हे मला सांगण्याला तू योग्य आहेस. १.

श्रीगजानन उवाच - अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ला कर्माहमयनं गतिः ।

चान्द्रं ज्योतिस्तथा धूमो रात्रिश्च दक्षिणायनम् ॥ २ ॥

कृष्णैते ब्रह्मसंसृत्योरवाप्तेः कारणं गती ।

दृश्यादृश्यमिदं सर्वं ब्रह्मैवेत्यवधारय ॥ ३ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, अग्नि, सूर्यप्रकाश, दिवस आणि कर्म करण्याला योग्य असे अयन [म्ह० उत्तरायण] ही शुक्ल गति होय. कृष्णपक्ष, चंद्रप्रकाश, धूमयुक्त अग्नि, रात्र आणि दक्षिणायन ही कृष्ण गति होय. या दोन गती अनुक्रमे ब्रह्म आणि संसार यांना कारणे आहेत. हे दृश्य व अदृश्य सर्व जग ब्रह्म होय असे जाण. २-३.

क्षरं पञ्चात्मकं विद्धि तदन्तरक्षरं स्मृतम् ।

उभाभ्यां यदतिक्रान्तं शुद्धं विद्धि सनातनम् ॥ ४ ॥

पंचभूतात्मक जें ते क्षर व त्याच्या आंत असणारे तें अक्षर. या दोहोंच्याहि जें पलीकडचे ते शुद्ध व सनातन ब्रह्म असे जाण, ४.

अनेकजन्मसंभूतिः संसृतिः परिकीर्तिता ।

संसृतिं प्राप्नुवन्त्येते ये तु मां गणयन्ति न ॥ ५ ॥

अनेक जन्मांमध्ये उत्पत्ति होणे याला संसार म्हणतात. जे मजकडे लक्ष
देत नाहीत ते संसाराप्रत येतात. ५.

ये मां सम्यगुपासन्ते परं ब्रह्म प्रयान्ति ते ।

ध्यानाद्यैरुपचारैर्मां तथा पञ्चामृतादिभिः ॥ ६ ॥

स्नानवस्त्राद्यलंकारसुगन्धधूपदीपकैः ।

नैवेद्यैः फलतांबूलैर्दक्षिणाभिश्च योऽर्चयेत् ॥ ७ ॥

भक्त्यैकचेतसा चैव तस्येष्टं पूर्याम्यहम् ।

एवं प्रतिदिनं भक्त्या मद्भक्तो मां समर्चयेत् ॥ ८ ॥

अथवा मानसीं पूजां कुर्वीत स्थिरचेतसा ।

अथवा फलपत्राद्यैः पुष्पमूलजलादिभिः ॥ ९ ॥

पूजयेन्मां प्रयत्नेन तत्तदिष्टं फलं लभेत् ।

त्रिविधास्वपि पूजासु श्रेयसी मानसी मता ॥ १० ॥

जे माझी योग्य प्रकारें उपासना करतात ते ब्रह्म पावतात. ध्यान
आदिकरून उपचारांनी, तसेच पंचामृतादिकांनी, स्नान, वस्त्रे, अलंकार, सुगंध,
धूप, दीप, नैवेद्य, फल, तांबूल आणि दक्षिणा यांनीं भक्तिपूर्वक एकचित्ताने
जो माझे अर्चन करतो त्याची इच्छा मी पूर्ण करतो. याप्रमाणे प्रत्येक
दिवशीं जो भक्त भक्तीने माझे अर्चन करतो अथवा स्थिर चित्ताने मानस
पूजा करतो अथवा फल, पत्र, पुष्प, मूल, उदक इत्यादिकांनी प्रयत्नाने माझी
पूजा करतो त्याला ते ते इष्ट फल प्राप्त होते. तिन्ही प्रकारच्या पूजांमध्ये

मानसपूजा श्रेष्ठ मानली आहे. ६-१०.

साप्युत्तमा मता पूजानिच्छया या कृता मम ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिश्च यः ॥ ११ ॥

एकां पूजां प्रकुर्वाणोऽप्यन्यो वा सिद्धिमृच्छति ।
मदन्यदेवं यो भक्त्या द्विषन्मामन्यदेवताम् ॥ १२ ॥

सोऽपि मामेव यजते परं त्वविधितो नृप ।
यो ह्यन्यदेवतां मां च द्विषन्नन्यां समर्चयेत् ॥ १३ ॥

याति कल्पसहस्रं स निरयान्दुःखभाक् सदा ।

भूतशुद्धिं विधायादौ प्राणानां स्थापनं ततः ॥ १४ ॥

माझी इच्छारहित जी पूजा करतात ती देखील उत्तम पूजा मानली आहे.
ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, यति अथवा इतर कोणीहि एक प्रकारची पूजा
केल्याने देखील सिद्धि पावतो. माझा अथवा इतर देवतेचा द्वेष करणारा जो
माझ्याहून इतर देवाचे पूजन करतो तो देखील वस्तुतः माझेच पूजन
करतो. पण हे राजा, ते अविधियुक्त पूजन होय. इतर देवतेचा अथवा माझा
द्वेष करणारा असून जो दुसऱ्या कोणत्याहि देवतेची पूजा करित नाही तो
सर्वदा दुःखभाक् होत्साता हजारों कल्पांपर्यंत नरकांप्रत जातो. अगोदर
भूतशुद्धि [माती, उदक इत्यादिकांची शुद्ध करून] नंतर प्राणांची [
शरीरांतील वायूंची] स्थापना करावी. ११-१४.

आकृष्य चेतसो वृत्तिं ततो न्यासमुपक्रमेत् ।

कृत्वान्तर्मातृकान्यासं बहिश्चाथ षडङ्गकम् ॥ १५ ॥

नंतर चित्ताच्या वृत्तीचें आकर्षण करून न्यासाला आरंभ करावा.

अन्तर्मातृकान्यास करून षडंग असा बहिर्मातृकान्यास करावा. १५.

न्यासं च मूलमन्त्रस्य ततो ध्यात्वा जपेन्मनुम् ।

स्थिरचित्तो जपेन्मन्त्रं यथा गुरुमुखागतम् ॥ १६ ॥

मूलमंत्राचा न्यास करून नंतर ध्यान करावे व मंत्राचा जप करावा. जसा गुरुमुखाने प्राप्त झालेला असेल तसा मंत्र स्थिरचित्त होऊन जपावा. १६.

जपं निवेद्य देवाय स्तुत्वा स्तोत्रैरनेकधा ।

एवं मां य उपासीत स लभेन्मोक्षमव्ययम् ॥ १७ ॥

जप केल्यावर देवाला अर्पण करून स्तोत्रांनी अनेक प्रकारे स्तुति करावी. याप्रकारे जो माझी उपासना करतो त्याला शाश्वत मोक्ष प्राप्त होतो. १७.

य उपासनया हीनो धिङ्नरो व्यर्थजन्मभाक् ।

यज्ञोऽहमौषधं मंत्रोऽग्निराज्यं च हविर्हुतम् ॥ १८ ॥

ध्यानं ध्येयं स्तुतिं स्तोत्रं नतिर्भक्तिरुपासना ।

त्रयीज्ञेयं पवित्रं च पितामहपितामहः ॥ १९ ॥

ॐकारः पावनः साक्षी प्रभुर्मित्रं गतिर्लयः ।

उत्पत्तिः पोषको बीजं शरणं वास एव च ॥ २० ॥

असन्मृत्युः सदमृतमात्मा ब्रह्माहमेव च ।

दानं होमस्तपो भक्तिर्जपः स्वाध्याय एव च ॥ २१ ॥

जो मनुष्य उपासनाहीन त्याला धिक्कार असो. तो व्यर्थ जन्म पावला. मी यज्ञ आहे, औषध आहे, मंत्र, अग्नि, राज्य, हविर्द्रव्य, हवन, ध्यान, ध्येय (देवता), स्तुति, स्तोत्र, नमन, भक्ति, उपासना, वेदांनी जाणण्याला योग्य असे पवित्र

(ब्रह्म), पितामहाचा [ब्रह्मदेवाचा] देखील पितामह, पवित्र करणारा ॐकार, साक्षी, प्रभु, मित्र, गति, नाश, उत्पत्ति, पोषक, बीज, शरणस्थान, निवास, असत् मृत्यु, सत् मृत्युराहित्य (अथवा मोक्ष), ब्रह्म, दान, होम, तप, भक्ति, जप, स्वाध्याय ही सर्व मी आहे. १८-२१.

यद्यत्करोति तत्सर्वं स मे मयि निवेदयेत् ।

योषितोऽथ दुराचाराः पापास्त्रैवर्णिकास्तथा ॥ २२ ॥

मदाश्रया विमुच्यन्ते किं मद्भक्त्या द्विजादयः ।

न विनश्यति मद्भक्तो ज्ञात्वेमा मद्विभूतयः ॥ २३ ॥

भक्त जें जें करील तें तें सर्व त्याने मला अर्पण करावे. स्त्रिया, तसेच दुराचारी अथवा पापी क्षत्रिय, वैश्य अथवा शूद्र हे माझा आश्रय केला असतां मुक्त होतात. मग माझ्या भक्तीने ब्राह्मण मुक्त होतील हे कशास सांगावयास पाहिजे ? या माझ्या विभूती जाणणारा माझा भक्त नाश पावत नाही. २२-२३.

प्रभवं मे विभूतिश्च न देवा ऋषयो विदुः ।

नानाविभूतिभिरहं व्याप्य विश्वं प्रतिष्ठितः ॥ २४ ॥

देव अथवा ऋषि माझी उत्पत्ति व या विभूति जाणत नाहीत.

नानाप्रकारच्या विभूतींनीं विश्व व्यापून मी स्थित आहे. २४.

यद्यच्छ्रेष्ठतमं लोके स विभूतिर्निबोध मे ॥ २५ ॥

जगामध्ये जें जें अत्यंत श्रेष्ठ ते ते माझी विभूति आहे असे जाण. २५.

इति श्रीमद्गणेशगीतासूपनिषदर्थगर्भासु योगामृतार्थशास्त्रे
श्रीगणेशपुराणे उत्तरखण्डे गजाननवरेण्यसंवादे
उपासनायोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥
उपासनायोग नामक सातवा अध्यायः समाप्त ॥ ७ ॥

वरेण्य उवाच -

भगवन्नारदो मह्यं तव नाना विभूतयः ।

उक्तवांस्ता अहं वेद न सर्वाः सोऽपि वेत्ति ताः ॥ १ ॥

वरेण्य म्हणाला, हे भगवन्, नारदांनी मला तुझ्या नानाप्रकारच्या विभूति सांगितल्या तेवढ्या मला माहीत आहेत. तुझ्या त्या सर्व विभूति नारदांना देखील माहीत नाहीत. १.

त्वमेव तत्त्वतः सर्वा वेत्सि ता द्विरदानन ।

निजं रूपमिदानीं मे व्यापकं चारु दर्शय ॥ २ ॥

हे गजानना, त्या सर्व तत्त्वतः तुलाच माहीत आहेत. आता मला आपलें सुंदर व्यापक रूप दाखव. २.

श्रीगजानन उवाच -

एकस्मिन्मयि पश्य त्वं विश्वमेतच्चराचरम् ।

नानाश्चर्याणि दिव्यानि पुराऽदृष्टानि केनचित् ॥ ३ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, एकट्या माझ्यामध्ये तू हें चराचर विश्व अवलोकन कर. पूर्वी कोणी न पाहिलेली नानाप्रकारची दिव्य आश्चर्ये अवलोकन कर.

३.

ज्ञानचक्षुरहं तेऽद्य सृजामि स्वप्रभावतः ।

चर्मचक्षुः कथं पश्येन्मां विभुं ह्यजमव्ययम् ॥ ४ ॥

माङ्ग्या प्रभावाने आज मी तुला ज्ञानचक्षु देतो. सर्वव्यापी, जन्मरहित व
नाशरहित अशा मला चर्मचक्षु कसा पाहू शकेल ? ४.

क उवाच -

ततो राजा वरेण्यः स दिव्यचक्षुरवैक्षत ।

ईशितुः परमं रूपं गजास्यस्य महाद्भुतम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मदेव म्हणाला, नंतर दिव्य चक्षु प्राप्त झालेल्या त्या वरेण्य राजाने
परमेश्वर गजाननाचे अत्यंत अद्भुत असे श्रेष्ठ रूप पाहिले. ५.

असंख्यवक्त्रं ललितमसंख्याघ्निकरं महत् ।

अनुलिप्तं सुगन्धेन दिव्यभूषाम्बरस्रजम् ॥ ६ ॥

असंख्यनयनं कोटिसूर्यरश्मिधृतायुधम् ।

तद्वर्ष्मणि त्रयो लोका दृष्टास्तेन पृथग्विधाः ॥ ७ ॥

असंख्य मुखांनी युक्त, सुंदर, असंख्य पाय व हात असलेले, प्रचंड, सुगंधाने
लिप्त, दिव्य अलंकार-वस्त्रे व माला धारण केलेले, असंख्य नेत्र असलेले,
कोटि सूर्याप्रमाणे तेज [रश्मि] असलेले, आयुधे धारण केलेले असे ते रूप
होते. त्याच्या शरीरामध्ये त्याने नानाप्रकारची त्रिभुवने पाहिली. ६-७.

दृष्ट्वैश्वरं परं रूपं प्रणम्य स नृपोऽब्रवीत् ।

वरेण्य उवाच -

वीक्षेऽहं तव देहेऽस्मिन्देवानृषिगणान्पितृन् ॥ ८ ॥

पातालानां समुद्राणां द्वीपानां चैव भूभृताम् ।

महर्षीणां सप्तकं च नानार्थैः संकुलं विभो ॥ ९ ॥

ईश्वराचे तें श्रेष्ठ रूप पाहून तो राजा नमस्कार करून म्हणाला तुझ्या या देहामध्ये देव, ऋषिगण व पितर मी पहात आहे. पाताळें, समुद्र, द्वीपें, राजे, महर्षि यांची सप्तके पहात आहे. हे विभो, नानाप्रकारच्या पदार्थांनी भरलेले तुझें रूप आहे. ८-९.

भुवोऽन्तरिक्षस्वर्गाश्च मनुष्योरगराक्षसान् ।

ब्रह्माविष्णुमहेशेन्द्रान्देवान्जन्तून्नेकधा ॥ १० ॥

पृथिवी, अंतरिक्ष, स्वर्ग, मनुष्य, नाग, राक्षस, ब्रह्मदेव, विष्णु, महेश, इंद्र, नानाप्रकारचे देव व प्राणी तुझ्या शरीरामध्ये मी पहात आहे. १०.

अनाद्यनन्तं लोकादिमनन्तभुजशीर्षकम् ।

प्रदीप्तानलसंकाशमप्रमेयं पुरातनम् ॥ ११ ॥

किरीटकण्डलधरं दुर्निरीक्ष्यं मुदावहम् ।

एतादृशं च वीक्षे त्वां विशालवक्षसं प्रभुम् ॥ १२ ॥

आदिरहित, अन्तरहित, स्वर्ग, मृत्यु इत्यादि लोकांचा उत्पन्नकर्ता, अनन्त बाहु व शिरे असलेला, प्रदीप्त अग्नीप्रमाणे असलेला, अप्रमेय, पुरातन, किरीट व कुंडलें धारण करणारा, ज्याच्याकडे पहाणे कठीण आहे असा, आनन्दकारक, विशाल वक्षःस्थल असलेला, प्रभु अशा तुला मी पहात आहे. ११-१२.

सुरविद्याधरैर्यक्षैः किन्नरैर्मुनिमानुषैः ।

नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैर्गानतत्परैः ॥ १३ ॥

वसुरुद्रादित्यगणैः सिद्धैः साध्यैर्मुदा युतैः ।

सेव्यमानं महाभक्त्या वीक्ष्यमाणं सुविस्मितैः ॥ १४ ॥

वेत्तारमक्षरं वेद्यं धर्मगोप्तारमीश्वरम् ।

पातालानि दिशः स्वर्गान्भुवं व्याप्याऽखिलं स्थितम् ॥ १५ ॥

भीता लोकास्तथा चाहमेवं त्वां वीक्ष्य रूपिणम् ।

नानादंष्ट्राकरालं च नानाविद्याविशारदम् ॥ १६ ॥

प्रलयानलदीप्तास्यं जटिलं च नभःस्पृशम् ।

दृष्ट्वा गणेश ते रूपमहं भ्रान्त इवाभवम् ॥ १७ ॥

आनंदाने जमलेल्या देव, विद्याधर, यक्ष, किन्नर, मुनि, मनुष्य, नाचत
असलेल्या अप्सरा, गायनामध्ये तत्पर असलेले गंधर्व, वसु-रुद्र-आदित्य यांचे
समुदाय, सिद्ध, साध्य इत्यादिकांनी अत्यंत भक्तीने ज्याची सेवा चालविली
आहे व अत्यंत विस्मयाने ज्याचे अवलोकन चालविले आहे असा, ज्ञानी,
नाशरहित, जाणण्याला योग्य, धर्माचे रक्षण करणारा, जगावर सत्ता
चालविणारा ईश्वर, पाताळे-दिशा-स्वर्ग आणि संपूर्ण पृथिवी व्यापून राहिलेला,
अशा प्रकारचे रूप धारण करणाऱ्या तुला पाहून लोक व त्याप्रमाणे मी भय
पावलो आहो. हे गणेशा, अनेक दंष्ट्रांच्या योगाने भीषण, नानाप्रकारच्या
विद्यांमध्ये प्रवीण, प्रळयकाळच्या अग्नीप्रमाणे मुख प्रदीप्त असलेले,
जटायुक्त, गगनाला स्पर्श करणारे असे तुझे रूप पाहून मी भ्रमिष्टासारखा
झालो आहे. १३-१७.

देवा मनुष्यनागाद्याः खलास्त्वदुदरेशयाः ।

नानायोनिभुजश्चान्ते त्वय्येव प्रविशन्ति च ॥ १८ ॥

अब्धेरुत्पद्यमानास्ते यथाजीमूतबिन्दवः ।

त्वमिन्द्रोऽग्निर्यमश्चैव निर्ऋतिर्वरुणो मरुत् ॥ १९ ॥

गुह्यकेशस्तथेशानः सोमः सूर्योऽखिलं जगत् ।

नमामि त्वामतः स्वामिन्प्रसादं कुरु मेऽधुना ॥ २० ॥

देव, मनुष्य, नाग इत्यादि, दुष्ट, सर्व तुझ्या उदरामध्ये रहातात, नानाप्रकारच्या योनि पावतात व अखेरीस तुझ्यामध्येच प्रवेश करतात. ज्याप्रमाणे सागरापासून उत्पन्न होणारे मेघाचे बिंदु पुन्हां सागरांत प्रवेश करतात तद्वत्. इंद्र, अग्नि, यम, निर्ऋति, वरुण, वायु, गुह्यकांचा स्वामी (कुबेर), शंकर, चंद्र, सूर्य, सर्व जग तू आहेस. म्हणून हे स्वामिन्, मी तुला प्रणाम करतो. आता माझ्यावर कृपा कर. १८-२०.

दर्शयस्व निजं रूपं सौम्यं यत्पूर्वमीक्षितम् ।

को वेद लीलास्ते भूमन् क्रियमाणा निजेच्छया ॥ २१ ॥

अनुग्रहान्मया दृष्टमैश्वरं रूपमीदृशम् ।

ज्ञानचक्षुर्यतो दत्तं प्रसन्नेन त्वया मम ॥ २२ ॥

जे पूर्वी पहात होतो ते आपले सौम्य रूप दाखव. हे विभो (अथवा बहुरूपधारिन्), स्वतःच्या इच्छेनुसार करीत असलेल्या तुझ्या लीला कोण जाणू शकेल ? ज्या अर्थी तू प्रसन्न होऊन मला ज्ञानचक्षु दिलेस त्या अर्थी तुझ्या अनुग्रहाने मी हे ईश्वरी रूप पाहिले. २१-२२.

श्रीगजानन उवाच -

नेदं रूपं महाबाहो मम पश्यन्त्ययोगिनः ।

सनकाद्या नारदाद्याः पश्यन्ति मदनुग्रहात् ॥ २३ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, हे महाबाहो, जे योगी नसतात त्यांना हे माझे रूप दिसत नाही. सनक व नारद आदिकरून माझ्या अनुग्रहामुळे हे रूप पहातात. २३.

चतुर्वेदार्थतत्त्वज्ञाः सर्वशास्त्रविशारदाः ।

यज्ञदानतपोनिष्ठा न मे रूपं विदन्ति ते ॥ २४ ॥

चार वेदांचे तत्त्व जाणणारे, सर्व शास्त्रांमध्ये प्रवीण असलेले, यज्ञ-दान व तप यांचे ठिकाणी रत असलेले देखील हे माझे रूप जाणत नाहीत. २४.

शक्योऽहं वीक्षितुं ज्ञातुं प्रवेष्टुं भक्तिभावतः ।

त्यज भीतिं च मोहं च पश्य मां सौम्यरूपिणम् ॥ २५ ॥

भक्तियुक्त भावनेच्या योगाने पहाणे, जाणणे व मजमध्ये लीन होणे शक्य आहे. भीति व मोह टाक आणि सौम्यरूपधारी मला पहा. २५.

मद्भक्तो मत्परः सर्वसंगहीनो मदर्थकृत् ।

निष्क्रोधः सर्वभूतेषु समो मामेति भूभुज ॥ २६ ॥

हे भूपा, मत्पर, सर्वसंगरहित, माझ्याकरितां सर्व कर्मे करणारा, क्रोधरहित, सर्व भूतांचे ठिकाणी समान असा माझा भक्त मजप्रत येतो. २६.

इति श्रीमद्गणेशगीतासूपनिषदर्थगर्भासु योगामृतार्थशास्त्रे

श्रीगणेशपुराणे उत्तरखण्डे गजाननवरेण्यसंवादे

विश्वरूपदर्शनो नामाष्टमोऽध्यायः ॥

विश्वरूपदर्शन नामक आठवा अध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

वरेण्य उवाच -

अनन्यभावस्त्वां सम्यङ्मूर्तिमन्तमुपासते ।

योऽक्षरं परमव्यक्तं तयोः कस्ते मतोऽधिकः ॥ १ ॥

वरेण्य म्हणाला, जो अनन्यभक्ति मनुष्य मूर्तिरूपाने तुझी उत्तम प्रकारे उपासना करतो आणि जो श्रेष्ठ अशा अविनाशी अव्यक्ताची (म्हणजे ब्रह्माची निर्गुण) उपासना करतो त्या दोघांपैकीं तुला अधिक प्रिय कोण आहे ? १.

असि त्वं सर्ववित्साक्षी भूतभावन ईश्वरः ।

अतस्त्वां परिपृच्छामि वद मे कृपया विभो ॥ २ ॥

तूं सर्वज्ञ, साक्षी, भूतांचा उत्पन्नकर्ता व ईश्वर आहेस. म्हणून मी तुला विचारीत आहे. हे सर्वव्यापिन्, कृपा करून मला सांग, २.

श्रीगजानन उवाच -

यो मां मूर्तिधरं भक्त्या मद्भक्तः परिसेवते ।

स मे मान्योऽनन्यभक्तिर्नियुज्य हृदयं मयि ॥ ३ ॥

खगणं स्ववशं कृत्वाखिलभूतहितार्थकृत् ।

ध्येयमक्षरमव्यक्तं सर्वगं कूटगं स्थिरम् ॥ ४ ॥

सोऽपि मामेत्यनिर्देश्यं मत्परो य उपासते ।

संसारसागरादस्मादुद्धरामि तमप्यहम् ॥ ५ ॥

श्रीगजानन झणाला, जो माझा भक्त भक्तिपूर्वक मूर्तिरूपी माझी उपासना

करतो तो मला मान्य आहे. अनन्यभक्ति होऊन, हृदयाची माझे ठिकाणी
योजना करून, इंद्रियसमुदाय आपल्या ताब्यांत घेऊन, सर्व भूतांचे हित करीत
असणारा देखील जो मत्पर होत्साता ध्यानगम्य, अविनाशी, अव्यक्त,
सर्वव्यापी, कूटस्थ [= निर्विकार], शाश्वत व अनिर्देश्य अशा माझी उपासना
करतो तो देखील मजप्रत येतो. या संसारसागरापासून त्याचा देखील मी
उद्धार करतो. ३-५.

अव्यक्तोपासनाद्दुःखमधिकं तेन लभ्यते ।

व्यक्तस्योपासनात्साध्यं तदेवाव्यक्तभक्तितः ॥ ६ ॥

(मात्र अव्यक्त उपासना कठिण आहे म्हणून) अव्यक्त उपासनेचे अधिक
दुःख त्याला होते. व्यक्त उपासनेच्या योगाने जे साध्य होते तेच अव्यक्त
भक्तीच्या योगाने साध्य होते. ६.

भक्तिश्चैवादरश्चात्र कारणं परमं मतम् ।

सर्वेषां विदुषां श्रेष्ठो ह्यकिंचिज्ज्ञोऽपि भक्तिमान् ॥ ७ ॥

याविषयीं भक्ति आणि आदर, हेंच मुख्य कारण आहे. ज्याला कांहीं ज्ञान
नाहीं तो देखील भक्तिमान् असेल तर सर्व विद्वानांपेक्षा श्रेष्ठ होय. ७.

भजन्भक्त्या विहीनो यः स चाण्डालोऽभिधीयते ।

चाण्डालोऽपि भजन्भक्त्या ब्राह्मणेभ्योऽधिको मतः ॥ ८ ॥

जो भक्तिविरहित माझी उपासना करतो त्याला चांडाल म्हणतात. चांडाल
देखील भक्तिपूर्वक उपासना करीत असेल तर तो मला ब्राह्मणापेक्षा अधिक
वाटतो. ८.

शुकाद्याः सनकाद्याश्च पुरा मुक्ता हि भक्तितः ।

भक्त्यैव मामनुप्राप्ता नारदाद्याश्चिरायुषः ॥ ९ ॥

भक्तीच्या योगानेच शुक, सनक इत्यादि पूर्वी मुक्त झाले. नारद आदिकरून
चिरायु मुनि भक्तीच्याच योगाने मजप्रत आले. ९.

अतो भक्त्या मयि मनो विधेहि बुद्धिमेव च ।

भक्त्या यजस्व मां राजंस्ततो मामेव यास्यसि ॥ १० ॥

म्हणून मन आणि बुद्धि भक्तिपूर्वक माझे ठिकाणी ठेव. हे राजा, भक्तीने
माझे यजन कर म्हणजे मजप्रतच येशील. १०.

असमर्थोऽर्पितुं स्वान्तं एवं मयि नराधिप ।

अभ्यासेन चे योगेन ततो गन्तुं यतस्व माम् ॥ ११ ॥

हे राजा, याप्रकारे माझे ठिकाणीं मन अर्पण करण्यास असमर्थ असशील तर
अभ्यास आणि योग यांचे योगाने मजकडे येण्याचा प्रयत्न कर. ११.

तत्रापि त्वमशक्तश्चेत्कुरु कर्म मदर्पणम् ।

मामनुग्रहतश्चैवं परां निर्वृतिमेष्यसि ॥ १२ ॥

याविषयी देखील तू असमर्थ असलास तर सर्व कर्म मला अर्पण कर.
याप्रकारे माझ्या अनुग्रहाने तं अत्यंत श्रेष्ठ अशी शांति पावशील. १२.

अथैतदप्यनुष्ठातुं न शक्तोऽसि तदा कुरु ।

प्रयत्नतः फलत्यागं त्रिविधानां हि कर्मणाम् ॥ १३ ॥

आता हे देखील करण्यास तू समर्थ नसलास तर त्रिविध कर्माच्या फलाचा

प्रयत्नतः त्याग कर. १३.

श्रेयसी बुद्धिरावृत्तेस्ततो ध्यानं परं मतम् ।

ततोऽखिलपरित्यागस्ततः शान्तिर्गरीयसी ॥ १४ ॥

कर्मापेक्षां [आवृत्ति] ज्ञान [बुद्धि] श्रेष्ठ आहे, ज्ञानापेक्षा ध्यान श्रेष्ठ आहे, ध्यानापेक्षा सर्वाचा त्याग श्रेष्ठ आहे, सर्वत्यागापेक्षां शान्ति श्रेष्ठ आहे. १४.

निरहंममताबुद्धिरद्वेषः शरणः समः ।

लाभालाभे सुखे दुःखे मानामाने स मे प्रियः ॥ १५ ॥

अहंकार व ममत्वबुद्ध यांनी विरहित असलेला, द्वेषरहित, करुण, लाभ-अलाभ व सुख-दुःख व मान-अपमान यांचे ठिकाण सम असा असेल तो मला प्रिय आहे. १५.

यं वीक्ष्य न भयं याति जनस्तस्मान्न च स्वयम् ।

उद्वेगभीः कोपमुद्भीरहितो यः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

ज्याला पाहून जन भय पावत नाहीत, जनांना पाहून जो स्वतः उद्वेग आणि भीति पावत नाही आणि क्रोध, आनंद व भीति यांनी जो रहित असतो तो मला प्रिय आहे. १६.

रिपौ मित्रेऽथ गर्हायां स्तुतौ शोके समः समुत् ।

मौनी निश्चलधीभक्तिरसंगः स च मे प्रियः ॥ १७ ॥

शत्रु, मित्र, निंदा, स्तुति, शोक यांचे ठिकाणीं जो समान व आनंदयुक्त असणारा, मौनी, ज्याची बुद्धि व भक्ति निश्चल आहे असा व संगरहित जो

असतो तो मला प्रिय आहे. १७.

संशीलयति यश्चैनमुपदेशं मया कृतम् ।

स वन्द्यः सर्वलोकेषु मुक्तात्मा मे प्रियः सदा ॥ १८ ॥

मी केलेल्या या उपदेशाची जो संवय करतो तो सर्व लोकांमध्ये वंद्य होय,
तो मुक्तात्मा होय, तो मला सर्वदा प्रिय आहे. १८.

अनिष्टाप्तौ च न द्वेष्टीष्टप्राप्तौ च न तुष्यति ।

क्षेत्रतज्ज्ञौ च यो वेत्ति समे प्रियतमो भवेत् ॥ १९ ॥

अनिष्टप्राप्ति झाली असतां जो द्वेष करित नाहीं, इष्टप्राप्ति झाली असतां
जो संतोष पावत नाहीं, क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांना जो जाणतो तो मला अत्यंत
प्रिय आहे. १९.

वरेण्य उवाच -

किं क्षेत्रं कश्च तद्वेत्ति किं तज्ज्ञानं गजानन ।

एतदाचक्ष्व मह्यं त्वं पृच्छते करुणाम्बुधे ॥ २० ॥

वरेण्य म्हणाला, हे गजानना, क्षेत्र म्हणजे काय, ते कोण जाणतो, त्याचे ज्ञान
म्हणजे काय, हे विचारणाऱ्या मला हे करुणसागरा, तू सांग. २०.

श्रीगजानन उवाच -

पञ्च भूतानि तन्मात्राः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।

अहंकारो मनो बुद्धिः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि च ॥ २१ ॥

इच्छाव्यक्तं धृतिद्वेषौ सुखदुःखे तथैव च ।

चेतनासहितश्चायं समूहः क्षेत्रमुच्यते ॥ २२ ॥

गजानन म्हणाला, पांच महाभूते, गंध इत्यादि त्यांच्या पांच मात्रा, पांच कर्मेन्द्रिये, अहंकार, मन, बुद्धि, पांच ज्ञानेन्द्रिये, इच्छा, अव्यक्त, धैर्य, द्वेष, सुख, दुःख आणि चेतना या समूहाला क्षेत्र म्हणतात. २१-२२.

तज्ज्ञं त्वं विद्धि मां भूप सर्वान्तर्यामिणं विभुम् ।

अयं समूहोऽहं चापि यज्ज्ञानविषयौ नृप ॥ २३ ॥

हे भूपा, सर्वान्तर्यामी सर्वव्यापी असा याचा ज्ञाता - हा समूह आणि मी देखील हे नृपा, ज्याच्या ज्ञानाचे विषय झालो आहो असा क्षेत्रज्ञ वस्तुतः मीच आहे असे जाण. २३.

आर्जवं गुरुशुश्रूषा विरक्तिश्चेन्द्रियार्थतः ।

शौचं क्षान्तिरदम्भश्च जन्मादिदोषवीक्षणम् ॥ २४ ॥

समदृष्टिर्दृढा भक्तिरेकान्तित्वं शमो दमः ।

एतैर्यच्च युतं ज्ञानं तज्ज्ञानं विद्धि बाहुज ॥ २५ ॥

हे क्षत्रिया, सरलता, गुरुपासून ज्ञान श्रवण करण्याची इच्छा, इंद्रियांच्या विषयांपासून विरक्ति, शौच, शान्ति, दंभाचा अभाव, जन्म व मृत्यु इत्यादि दोष आहेत असे पहाणे, समान दृष्टि, दृढ भक्ति, एकान्तवास, शम, दम यांनी युक्त जें ज्ञान ते खरें ज्ञान असे जाण. २४-२५.

तज्ज्ञानविषयं राजन्ब्रवीमि त्वं शृणुष्व मे ॥

यज्ज्ञात्वैति च निर्वाणं मुक्त्वा संसृतिसागरम् ॥ २६ ॥

हे राजा, त्या ज्ञानाचा विषय, जो जाणला असतां संसारसागर सोडून मनुष्य

मोक्ष पावतो - तो मी तुला सांगतो, ऐक. २६.

यदनादीन्द्रियैर्हीनं गुणभुग्गुणवर्जितम् ॥

अव्यक्तं सदसद्भिन्नमिन्द्रियार्थावभासकम् ॥ २७ ॥

विश्वभृच्चाखिलव्यापि त्वेकं नानेव भासते ।

बाह्याभ्यन्तरतः पूर्णमसंगं तमसः परम् ॥ २८ ॥

दुर्जेयं चातिसूक्ष्मत्वाद्दीप्तानामपि भासकम् ।

जेयमेतादृशं विद्धि ज्ञानगम्यं पुरातनम् ॥ २९ ॥

जें अनादि, इंद्रियरहित गुण भोगणारे, पण गुणांनीं विरहित, अव्यक्त, सत् व असत या दोहोंहूनहि वेगळे, इंद्रियें व त्यांचे विषय प्रकाशित करणारें, विश्वाचे पालन करणारें, सर्वव्यापी, एक असून नाना प्रकारांनी भासमान होणारें, बाह्यतः व आन्तरतः पूर्ण असलेलें, संगरहित, अंधकाराच्या पलीकडे असलेलें, अति सूक्ष्मत्वामुळे जाणण्याला कठिण, प्रकाशमान वस्तूंना देखील प्रकाशित करणारे, असे ते ज्ञानानेच समजणारे पुरातन जेय [म्ह० ज्ञानाचा विषय] आहे असें जाण. २७-२९.

एतदेव परं ब्रह्म जेयमात्मा परोऽव्ययः ॥

गुणान्प्रकृतिजान्भुङ्क्ते पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ ३० ॥

हेच अत्यंत श्रेष्ठ [परं] ब्रह्म, जेय व नाशरहित अत्यंत श्रेष्ठ [परः] आत्मा होय. प्रकृतीहून वेगळा असलेला पुरुष प्रकृतीपासून उत्पन्न होणाऱ्या गुणांचा भोग घेतो. ३०.

गुणैस्त्रिभिरियं देहे बध्नाति पुरुषं दृढम् ॥

यदा प्रकाशः शान्तिश्च वृद्धे सत्त्वं तदाधिकम् ॥ ३१ ॥

ही (प्रकृति म्हणजे माया) पुरुषाला तीन गुणांनीं देहाचे ठिकाणी बंधन करते. जेव्हां ज्ञान आणि क्षमा यांची वृद्धि झालेली असते तेव्हां सत्त्वगुण अधिक असतो. ३१.

लोभोऽशमः स्पृहारम्भः कर्मणां रजसो गुणः ॥

मोहोऽप्रवृत्तिश्चाज्ञानं प्रमादस्तमसो गुणः ॥ ३२ ॥

लोभ, चित्त शान्त नसणे, इच्छा आणि कर्माची आरंभ असतात तेव्हां रजोगुण अधिक असतो. मोह, अप्रवृत्ति, अज्ञान आणि प्रमाद असतात तेव्हां तमोगुण अधिक असतो. ३२.

सत्त्वाधिकः सुखं ज्ञानं कर्मसंगं रजोऽधिकः ॥

तमोऽधिकश्च लभते निद्रालस्यं सुखेतरत् ॥ ३३ ॥

सत्त्वगुण अधिक असलेल्या मनुष्याला सुख व ज्ञान मिळते. रजोगुण अधिक असलेल्या मनुष्याला कर्माची संसक्ति प्राप्त होते. तमोगुण अधिक असलेल्या मनुष्याला निद्रा, आलस्य आणि सुखरहितता मिळते. ३३.

एषु त्रिषु प्रवृद्धेषु मुक्तिसंसृतिदुर्गतीः ॥

प्रयान्ति मानवा राजंस्तस्मात्सत्त्वयुतो भव ॥ ३४ ॥

हे तीन गुण वृद्धि पावले असतां मनुष्य अनुक्रमेण मुक्ति, संसार आणि दुर्गति यांप्रत जातात. म्हणून हे राजा, सत्त्वगुणयुक्त हो. ३४.

ततश्च सर्वभावेन भज त्वं मां नरेश्वर ॥

भक्त्या चाव्यभिचारिण्या सर्वत्रैव च संस्थितम् ॥ ३५ ॥

नंतर हे नरेशा, सर्व भावानें सर्वत्र स्थित असलेल्या माझी अव्यभिचारिणी
भक्तीनें भक्ति कर. ३५.

अग्नौ सूर्ये तथा सोमे यच्च तारासु संस्थितम् ॥

विदुषि ब्राह्मणे तेजो विद्धि तन्मामकं नृप ॥ ३६ ॥

हे नृपा, अग्नि, सूर्य, चंद्र, तारा, विद्वान् ब्राह्मण यांचे ठिकाण जें तेज असते
ते माझे आहे असे जाण. ३६.

अहमेवाखिलं विश्वं सृजामि विसृजामि च ।

औषधीस्तेजसा सर्वा विश्वं चाप्याययाम्यहम् ॥ ३७ ॥

सर्व विश्वाची मीच उत्पत्ति करतो व नाश करतो. सर्व औषधी व विश्व
यांना तेजाने युक्त करतो. ३७.

सर्वेन्द्रियाण्यधिष्ठाय जाठरं च धनंजयम् ।

भुनक्ति चाखिलान्भोगान्पुण्यपापविवर्जितः ॥ ३८ ॥

सर्व इंद्रियांचे ठिकाणीं अधिष्ठान करून आणि जठरांतील धनंजय अग्नीचे
ठिकाणीं अधिष्ठान करून मी पुण्य व पाप यांनी रहित होत्साता सर्व भोग
भोगतो. ३८.

अहं विष्णुश्च रुद्रश्च ब्रह्मा गौरी गणेश्वरः ।

इन्द्राद्या लोकपालाश्च ममैवांशसमुद्भवाः ॥ ३९ ॥

मी विष्णु आहे, रुद्र आहे, ब्रह्मदेव, गौरी, गणेश आहे. इंद्रादि लोकपाल देखील

माझ्याच अंशापासून उत्पन्न झालेले आहेत. ३९.

येन येन हि रूपेण जनो मां पर्युपासते ।

तथा तथा दर्शयामि तस्मै रूपं सुभक्तितः ॥ ४० ॥

ज्या ज्या रूपाने लोक माझी उपासना करतात त्या त्या प्रकारे त्यांच्या
उत्कृष्ट भक्तीच्या योगाने माझे ते ते रूप मी त्यांना दाखवितों. ४०.

इति क्षेत्रं तथा ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं मयेरितम् ।

अखिलं भूपते सम्यगुपपन्नाय पृच्छते ॥ ४१ ॥

हे भूपते, योग्य तऱ्हेने मजप्रत आलेल्या व प्रश्न करणाऱ्या तुला याप्रकारे
क्षेत्र, ज्ञाता, ज्ञान आणि ज्ञेय हे सर्व मी सांगितले. ४१.

इति श्रीमद्गणेशगीतासूपनिषदर्थगर्भासु योगामृतार्थशास्त्रे

श्रीगणेशपुराणे उत्तरखण्डे गजाननवरेण्यसंवादे

क्षेत्रज्ञातृज्ञेयविवेकयोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥

क्षेत्रज्ञातृज्ञेयविवेकयोग नामक नववा अध्याय समाप्त ॥ ९ ॥

श्रीगजानन उवाच -

दैव्यासुरी राक्षसी च प्रकृतिस्त्रिविधा नृणाम् ।

तासां फलानि चिन्हानि संक्षेपात्तेऽधुना ब्रुवे ॥ १ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, दैवी, आसुरी आणि राक्षसी अशी तीन प्रकारची मनुष्यांची प्रकृति असते. तिची फळे आणि चिन्हे मी आतां संक्षेपाने सांगतो. १.

आद्या संसाधयेन्मुक्तिं द्वे परे बन्धनं नृप ।

चिन्हं ब्रवीमि चाद्यायास्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥

हे नृपा, यांपैकी पहिली मुक्ति प्राप्त करून देते व दुसऱ्या दोन बंधन प्राप्त करून देतात. पहिलीचे चिन्ह मी सांगतो तें मजपासून ऐक. २.

अपैशून्यं दयाऽक्रोधश्चापल्यं धृतिरार्जवम् ।

तेजोऽभयमहिंसा च क्षमा शौचममानिता ॥ ३ ॥

इत्यादि चिन्हमाद्याया आसुर्याः शृणु सांप्रतम् ।

अतिवादोऽभिमानश्च दर्पो ज्ञानं सकोपता ॥ ४ ॥

आसुर्या एवमाद्यानि चिन्हानि प्रकृतेर्नृप ।

निष्ठुरत्वं मदो मोहोऽहंकारो गर्व एव च ॥ ५ ॥

द्वेषो हिंसाऽदया क्रोध औद्धत्यं दुर्विनीतता ।

आभिचारिककर्तृत्वं क्रूरकर्मरतिस्तथा ॥ ६ ॥

अविश्वासः सतां वाक्येऽशुचित्वं कर्महीनता ।

निन्दकत्वं च वेदानां भक्तानामसुरद्विषाम् ॥ ७ ॥

मुनिश्रोत्रियविप्राणां तथा स्मृतिपुराणयोः ।

पाखण्डवाक्ये विश्वासः संगतिर्मलिनान्मनाम् ॥ ८ ॥

सदम्भकर्मकर्तृत्वं स्पृहा च परवस्तुषु ।

अनेककामनावत्त्वं सर्वदाऽनृतभाषणम् ॥ ९ ॥

परोत्कर्षासहिष्णुत्वं परकृत्यपराहतिः ।

इत्याद्या बहवश्चान्ये राक्षस्याः प्रकृतेर्गुणाः ॥ १० ॥

शठवृत्तीचा अभाव, दया, अक्रोध, चपलता, धैर्य, सरळपणा, तेज, अभय, अहिंसा, क्षमा, शौच, मानाचा अभाव इत्यादि पहिल्या [दैवी] प्रकृतीचे चिन्ह आहे. आतां आसुरीचे चिन्ह ऐक. अतिभाषण, अभिमान, गर्व, ज्ञान, क्रोधयुक्तता, इत्यादि हीं आसुरी प्रकृतीची चिन्हें आहेत. निष्ठुरता, मद, मोह, अहंकार, गर्व, द्वेष, हिंसा, दयाहीनता, क्रोध, उद्धटपणा, विनयहीनता, चेटूक करणे, क्रूर कर्माची आवड, सज्जनांच्या शब्दांवर अविश्वास, अशुचित्व, कर्महीनता, वेदांची, भक्तांची, देवांची, ऋषींची, श्रुतिपारंगत ब्राह्मणांची, तशीच स्मृतींची व पुराणांची निंदा करणे, पाखंड वाक्यांवर विश्वास, मलिनचित्त मनुष्यांची संगति, दंभयुक्त कर्म करणे, परवस्तूचा अभिलाष, अनेक इच्छा असणे, सर्वदा असत्य भाषण करणे, परोत्कर्षासहिष्णुत्व, दुसऱ्यांच्या कृत्यामध्ये विघ्न आणणे इत्यादि आणि इतरहि कित्येक राक्षसी प्रकृतीचे गुण आहेत. ३-१०.

पृथिव्यां स्वर्गलोके च परिवृत्य वसन्ति ते ।

मद्भक्तिरहिता लोका राक्षसीं प्रकृतिं श्रिताः ॥ ११ ॥

राक्षसी प्रकृतीचा आश्रय केलेले हे लोक मद्भक्तिरहित होत्साते पृथ्वी आणि स्वर्गलोक यांमध्ये फेऱ्या घालीत राहतात. ११.

तामसीं ये श्रिता राजन्यान्ति ते रौरवं ध्रुवम् ।

अनिर्वाच्यं च ते दुःखं भुञ्जते तत्र संस्थिताः ॥ १२ ॥

हे राजा, जे तामसी प्रकृतीचा आश्रय करतात ते निरंतर रौरवाप्रत जातात. तेथे राहून ते वर्णन करण्यास अशक्य अशा प्रकारचे दुःख भोगतात. १२.

दैवान्निःसृत्य नरकाज्जायन्ते भुवि कुब्जकाः ।

जात्यन्धाः पङ्गवो दीना हीनजातिषु ते नृप ॥ १३ ॥

हे नृपा, दैवयोगाने नरकापासून सुटले म्हणजे ते पृथिवीमध्ये कुब्ज, जात्यंध, पंगु, दीन असे हीन जातींत उत्पन्न होतात. १३.

पुनः पापसमाचारा मय्यभक्ताः पतन्ति ते ।

उत्पतन्ति हि मद्भक्ता यां कांचिद्योनिमाश्रिताः ॥ १४ ॥

पुन्हां पाप आचरण करणारे व माझ्या ठिकाणी भक्ति नसलेले ते पतन पावतात. जे माझे भक्त असतात ते कोणत्याहि योनीचा आश्रय केलेले असले तरी श्रेष्ठ स्थिति पावतात. १४.

लभन्ते स्वर्गतिं यज्ञैरन्यैर्धर्मैश्च भूमिप ।

सुलभास्ताः सकामानां मयि भक्तिः सुदुर्लभा ॥ १५ ॥

हे भूपा, यज्ञांनी व इतर धर्मकृत्यांनी ते स्वर्गति पावतात. इच्छायुक्त कर्म करणारांना [सकामानां] या स्वर्गादि गति सुलभ आहेत, पण माझे ठिकाणी भक्ति जडणें दुर्लभ आहे. १५.

विमूढा मोहजालेन बद्धाः स्वेन च कर्मणा ।

अहं हन्ता अहं कर्ता अहं भोक्तेति वादिनः ॥ १६ ॥

अहमेवेश्वरः शास्ता अहं वेत्ता अहं सुखी ।

एतादृशी मतिर्नृणामधः पातयतीह तान् ॥ १७ ॥

मोहजालानें मोहित झालेले, स्वतःच्या कर्माने बद्ध झालेले, मी मारणारा--मी कर्म करणारा--व मी फल भोगणारा असें म्हणणारे, मीच ईश्वर आहे, शास्ता आहे, ज्ञानी आहे, सुखी आहे इत्यादि प्रकारची बुद्धि या मनुष्यांना खाली पाडते. १६-१७.

तस्मादेतत्समुत्सृज्य दैवीं प्रकृतिमाश्रय ।

भक्तिं कुरु मदीयां त्वमनिशं दृढचेतसा ॥ १८ ॥

म्हणून ही बुद्धि सर्वथा टाकून देऊन दैवी प्रकृतीचा आश्रय कर, तू सतत दृढ अतःकरणाने माझी भक्ति कर. १८.

सापि भक्तिस्त्रिधा राजन्सात्त्विकी राजसीतरा ।

यद्देवान्भजते भक्त्या सात्त्विकी सा मता शुभा ॥ १९ ॥

हे राजन, ही भक्ति सात्त्विकी, राजसी आणि तामसी) अशी तीन प्रकारची आहे. जिच्या योगाने मनुष्य भक्तीने देवांची भक्ति करतो ती शुभ भक्ति सात्त्विकी म्हणतात. १९.

राजसी सा तु विज्ञेया भक्तिर्जन्ममृतिप्रदा ।

यद्यक्षांश्चैव रक्षांसि यजन्ते सर्वभावतः ॥ २० ॥

वेदेनाविहितं क्रूरं साहंकारं सदम्भकम् ।

भजन्ते प्रेतभूतादीन्कर्म कुर्वन्ति कामुकम् ॥ २१ ॥

शोषयन्तो निजं देहमन्तःस्थं मां दृढाग्रहाः ।

तामस्येतादृशी भक्तिर्नृणां सा निरयप्रदा ॥ २२ ॥

जन्म व मरण देणारी भक्ति ती राजसी भक्ति जाणावी. जिच्या योगाने सर्व भावनापूर्वक यक्ष, राक्षस यांचे यजन करतात, वेदांनी विहित नसलेले, क्रूर, अहंकारयुक्त व दंभयुक्त कर्म करतात, प्रेत-भूते इत्यादिकांची भक्ति करतात, कामुक कर्म करतात, स्वतःचा देह व आंत [=देहामध्यें] स्थित असलेला मी यांना सुकवितात, दृढ आग्रहाने युक्त असतात, ती या प्रकारची भक्ति तामसी होय. ही मनुष्यांना नरक देणारी आहे. २०-२२.

कामो लोभस्तथा क्रोधो दम्भश्चत्वार इत्यमी ।

महाद्वाराणि वीचीनां तस्मादेतांस्तु वर्जयेत् ॥ २३ ॥

काम, लोभ, क्रोध आणि दंभ हे चार वीचिनामक नरकांचे मोठे दरवाजे आहेत म्हणून यांना वर्ज कर. २३.

इति श्रीमद्गणेशगीता सूपनिषदर्थगर्भासु

योगामृतार्थशास्त्रे श्रीगणेशपुराणे उत्तरखण्डे

गजाननवरेण्यसंवादे उपदेशयोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥

उपदेशयोग नामक दहावा अध्याय समाप्त ॥ १० ॥

श्रीगजानन उवाच -

तपोऽपि त्रिविधं राजन्कायिकादिप्रभेदतः ॥

ऋजुतार्जवशौचानि ब्रह्मचर्यमहिंसनम् ॥ १ ॥

गुरुविज्ञद्विजातीनां पूजनं चासुरद्विषाम् ॥

स्वधर्मपालनं नित्यं कायिकं तप ईदृशम् ॥ २ ॥

श्रीगजानन म्हणाला, हे राजा, तप देखील कायिक इत्यादि भेदानें तीन प्रकारचे आहे. ऋजुता [=सरळपणा= कोणत्याहि भानगडीत न पडतां सरळ मार्गाने जाणे], आर्जव [=सरळपणा=कोणाचीहि भीड न धरितां स्वतःला योग्य वाटणाऱ्या मार्गाने जाणे], शौच, ब्रह्मचर्य, अहिंसा, गुरुज्ञानी--ब्राह्मण-व देव यांचे पूजन करणे, नित्य स्वधर्मपालन या प्रकारचे तप कायिक तप होय. १-२.

मर्मास्पृक्च प्रियं वाक्यमनुद्वेगं हितं ऋतम् ॥

अधीतिर्वेदशास्त्राणां वाचिकं तप ईदृशम् ॥ ३ ॥

मर्माला स्पर्श न करणारे, प्रिय, उद्वेग ने करणारें, हितकारक व सत्य असे भाषण आणि वेदशास्त्रांचे अध्ययन या प्रकारचे तप वाचिक तप होय. ३.

अन्तःप्रसादः शान्तत्वं मौनमिन्द्रियनिग्रहः ॥

निर्मलाशयता नित्यं मानसं तप ईदृशम् ॥ ४ ॥

मनाची प्रसन्नता, शान्ति, मौन, इंद्रियनिग्रह, नित्य शुद्ध अंतःकरण या प्रकारचे तप मानस तप होय. ४.

अकामतः श्रद्धया च यत्तपः सात्त्विकं च तत् ॥

ऋध्यै सत्कारपूजार्थं सदम्भं राजसं तपः ॥ ५ ॥

फलेच्छारहित व श्रद्धापूर्वक जें तप ते सात्त्विक तप होय. समृद्धि होण्याच्या इच्छेनें, सत्कार व मान यांच्या उद्देशाने व दंभयुक्त जें तप ते राजस तप होय. ५.

तदस्थिरं जन्ममृती प्रयच्छति न संशयः ॥

परात्मपीडकं यच्च तपस्तामसमुच्यते ॥ ६ ॥

ते अस्थिर आहे व जन्ममृत्यु देते यांत संशय नाही. जे दुसऱ्याच्या अंतःकरणास पीडा देते त्याला तामस तप म्हणतात. ६.

विधिवाक्यप्रमाणार्थं सत्पात्रे देशकालतः ॥

श्रद्धया दीयमानं यद्दानं तत्सात्त्विकं मतम् ॥ ७ ॥

विधिवाक्यांच्या प्रामाण्याकरितां सत्पात्री व योग्य देश आणि काल यांना अनुसरून श्रद्धापूर्वक जें दान दिले जाते त्याला सात्त्विक दान म्हणतात. ७.

उपकारं फलं वापि काङ्क्षद्भिर्दीयते नरैः ॥

क्लेशतो दीयमानं वा भक्त्या राजसमुच्यते ॥ ८ ॥

उपकार अथवा फल यांची अकांक्षा करणाऱ्या मनुष्यांकडून भक्तियुक्त अथवा क्लेशयुक्त जे दान दिले जाते त्याला राजस दान म्हणतात. ८.

अकालदेशतोऽपात्रेऽवज्ञया दीयते तु यत् ॥

असत्काराच्च यद्दत्तं तद्दानं तामसं स्मृतम् ॥ ९ ॥

अकाली आणि अस्थानीं अवज्ञापूवक अपात्राचे ठिकाणीं जें दान दिले जाते अथवा असत्कारपूर्वक जें दान दिले जाते त्याला तामस दान म्हणतात. ९.

ज्ञानं च त्रिविधं राजन् शृणुष्व स्थिरचेतसा ॥

त्रिधा कर्म च कर्तारं ब्रवीमि ते प्रसंगतः ॥ १० ॥

हे राजा, आतां तीन प्रकारचे ज्ञान स्थिर चित्ताने ऐक. तीन प्रकारचे कर्म आणि तीन प्रकारचे कर्ते हेहि मी ओघाने सांगतो. १०.

नानाविधेषु भूतेषु मामेकं वीक्षते तु यः ॥

नाशवत्सु च नित्यं मां तज्ज्ञानं सात्त्विकं नृप ॥ ११ ॥

हे नृपा, नानाविध भूतांचे ठिकाणीं जो मला एक रूपानें स्थित असा पहातो आणि नाशयुक्त वस्तूंचे ठिकाण मला नित्य [म्हणजे नाशरहित] जाणतो त्याचे ते ज्ञान सात्त्विक ज्ञान होय. ११.

तेषु वेत्ति पृथग्भूतं विविधं भावमाश्रितः ॥

मामव्ययं च तज्ज्ञानं राजसं परिकीर्तितम् ॥ १२ ॥

व्ययहित अशा मला त्यांचे ठिकाणी निरनिराळ्या प्रकारच्या स्थितीचा आश्रय करून पृथक् राहिलेला असे जो जाणतो त्याच्या त्या ज्ञानाला राजस ज्ञान म्हणतात. १२.

हेतुहीनमसत्यं च देहात्मविषयं च यत् ॥

असदल्पार्थविषयं तामसं ज्ञानमुच्यते ॥ १३ ॥

ज्यामध्ये कांहीं उद्देश नाही असे असत्य, देह हाच आत्मा असा ज्या

ज्ञानाचा विषय आहे असे, असद्विषयक व अल्पार्थविषयक असे जें ज्ञान
त्याला तामस ज्ञान म्हणतात. १३.

भेदतस्त्रिविधं कर्म विद्धि राजन्मयेरितम् ॥
कामनाद्वेषदम्भैर्यदरहितं नित्यकर्म यत् ॥ १४ ॥
कृतं विना फलेच्छां यत्कर्म सात्त्विकमुच्यते ॥
यद्बहुक्लेशतः कर्म कृतं यच्च फलेच्छया ॥ १५ ॥
क्रियमाणं नृभिर्दम्भात्कर्म राजसमुच्यते ॥
अनपेक्ष्य स्वशक्तिं यदर्थक्षयकरं च यत् ॥ १६ ॥
अज्ञानात्क्रियमाणं यत्कर्म तामसमीरितम् ॥
कर्तारं त्रिविधं विद्धि कथ्यमानं मया नृप ॥ १७ ॥

हे राजन् कर्माचें देखील तीन भेदांनी असलेले तीन प्रकार मी सांगतां ते
ऐक. जे कामनारहित, दंभरहित व द्वेषरहित आहे असे, नित्यकर्म आणि
फलेच्छेविरहित जें कर्म केले जाते त्याला सात्त्विक कर्म म्हणतात. जें बहुत
क्लेशांनी केले जाते, जे फलेच्छेने केले जाते अथवा जें मनुष्य दंभाने करतो
त्याला राजस कर्म म्हणतात. स्वसामर्थ्याकडे दुर्लक्ष करून केले जाणारे,
संपत्तीचा क्षय करणारे अथवा अज्ञानामुळे जे करतात त्याला तामस कर्म
म्हटले आहे. हे नृपा, आतां मी सांगतो तो कर्ता देखील तीन प्रकारचा आहे
असे जाण. १४-१७.

धैर्योत्साही समोऽसिद्धौ सिद्धौ चाविक्रियस्तु यः ॥
अहंकारविमुक्तो यः स कर्ता सात्त्विको नृप ॥ १८ ॥
हे नृपा, धैर्य व उत्साह यांनी युक्त, सिद्धि आणि सिद्धि यांचे ठिकाणीं

समान, अविक्रिय [इष्टानिष्टप्राप्तीमुळे ज्याच्यामध्ये फरक होत नाही असा], अहंकाराने विमुक्त असा जो तो सात्त्विक कर्ता होय. १८.

कुर्वन्हर्षं च शोकं च हिंसां फलस्पृहां च यः ॥

अशुचिर्लुब्धको यश्च राजसोऽसौ निगद्यते ॥ १९ ॥

जो हर्ष, शोक, हिंसा व फलेच्छा करतो, जो अशुचि व लोभी असतो त्याला राजस कर्ता म्हणतात. १९.

प्रमादाज्ञानसहितः परोच्छेदपरः शठः ॥

अलसस्तर्कवान्यस्तु कर्तासौ तामसो मतः ॥ २० ॥

प्रमाद [उन्मत्तपणा] व अज्ञान यांनी युक्त, दुसऱ्यांच्या नाशाविषयीं तत्पर, शठ, आळशी, वितंडवादी जो, त्या कर्त्याला तामस कर्ता म्हणतात. २०.

सुखं च त्रिविधं राजन्दुःखं च क्रमतः शृणु ॥

सात्त्विकं राजसं चैव तामसं च मयोच्यते ॥ २१ ॥

हे राजन् सात्त्विक, राजस आणि तामस असे तीन प्रकारचे सुख आणि दुःख मी सांगतो ते क्रमाने ऐक. २१.

विषवद्भासते पूर्वं दुःखस्यान्तकरं च यत् ॥

इष्यमानं तथाऽऽवृत्त्या यदन्तेऽमृतवद्भवेत् ॥ २२ ॥

प्रसादात्स्वस्य बुद्धेर्यत्सात्त्विकं सुखमीरितम् ॥

विषयाणां तु यो भोगो भासतेऽमृतवत्पुरा ॥ २३ ॥

हालाहलमिवान्ते यद्राजसं सुखमीरितम् ॥

तन्द्रिप्रमादसंभूतमालस्यप्रभवं च यत् ॥ २४ ॥

सर्वदा मोहकं स्वस्य सुखं तामसमीदृशम् ॥

न तदस्ति यदेतैर्यन्मुक्तं स्यात्त्रिविधैर्गुणैः ॥ २५ ॥

अगोदर जे विषाप्रमाणे भासते, जें दुःखाचा अंत करणारे असतें, वरचेवर आल्याने ज्याच्या विषयी इच्छा वाढते, जें शेवटीं अमृताप्रमाणे होतें आणि स्वतःच्या बुद्धीच्या प्रसन्नतेने जें मिळतें, त्या सुखाला सात्विक सुख म्हणतात. जो विषयांचा भोग अगोदर अमृताप्रमाणे भासतो आणि अंतीं हालाहालाप्रमाणे होतो त्या सुखाला राजस सुख म्हणतात. मंदपणा, उन्मत्तपणा यांपासून उत्पन्न होणारे, आळसापासून उत्पन्न होणारे आणि नेहमी स्वतःला मोह पाडणारे असे जे सुख त्याला तामस सुख म्हणतात. या तीन प्रकारच्या गुणांनी जे रहित आहे असे या विश्वामध्ये कांहीं नाहीं.

२२-२५.

राजन्ब्रह्मापि त्रिविधमौतत्सदिति भेदतः ॥

त्रिलोकेषु त्रिधा भूतमखिलं भूप वर्तते ॥ २६ ॥

हे राजा, ब्रह्म देखील ॐ, तत् आणि सत् या भेदांनीं तीन प्रकारचे आहे. हे भूपा, तीन प्रकारांनी असलेले ते सर्व त्रैलोक्यामध्ये आहे. २६.

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राः स्वभावाद्भिन्नकर्मिणः ॥

तानि तेषां तु कर्माणि संक्षेपात्तेऽधुना वदे ॥ २७ ॥

ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे स्वभावतः भिन्नकर्मी आहेत. त्यांची तीं तीं कर्मे तुला आतां संक्षेपाने सांगतो. २७.

अन्तर्बाह्येन्द्रियाणां च वश्यत्वमार्जवं क्षमा ॥

नानातपांसि शौचं च द्विविधं ज्ञानमात्मनः ॥ २८ ॥

वेदशास्त्रपुराणानां स्मृतीनां ज्ञानमेव च ॥

अनुष्ठानं तदर्थानां कर्म ब्राह्ममुदाहृतम् ॥ २९ ॥

आंतर व बाह्य इंद्रिये ताब्यांत असणे, सरळपणा, क्षमा, नानाप्रकारची तपे, (आंतर व बाह्य) दोन्ही प्रकारची शुद्धता, आत्माविषयक ज्ञान, वेदशास्त्रे-पुराणे-स्मृति यांचे ज्ञान व त्यांनी प्रतिपादित गोष्टी करणे याला ब्राह्मणाचे कर्म म्हटले आहे. २८-२९.

दार्ढ्यं शौर्यं च दक्ष्यं च युद्धे पृष्ठाप्रदर्शनम् ॥

शरण्यपालनं दानं धृतिस्तेजः स्वभावजम् ॥ ३० ॥

प्रभुता मन औन्नत्यं सुनीतिलोकपालनम् ॥

पञ्चकर्माधिकारित्वं क्षात्रं कर्म समीरितम् ॥ ३१ ॥

दृढपणा, शौर्य, दक्षता, युद्धामध्ये पाठ न दाखविणे, शरणागताचे पालन करणे, दान, धैर्य, स्वाभाविक तेज, प्रभुत्व, मनाचा मोठेपणा, उत्तम राजकारण, लोकपालन, अध्ययन, अध्यापन, यजन, याजन् आणि दान या पांच कर्मांचा अधिकार असणे याला क्षत्रियाचे कर्म म्हटले आहे. ३०-३१.

नानावस्तुक्रयो भूमेः कर्षणं रक्षणं गवाम् ॥

त्रिधा कर्माधिकारित्वं वैश्यकर्म समीरितम् ॥ ३२ ॥

नाना वस्तूंची खरेदी, शेतकी, गोरक्षण, यज्ञ, वेदाध्ययन आणि दान या तीन कर्मांचा अधिकार असणे याला वैश्यांचे कर्म म्हटले आहे. ३२.

दानं द्विजानां शुश्रूषा सर्वदा शिवसेवनम् ॥

एतादृशं नरव्याघ्र कर्म शौद्रमुदीरितम् ॥ ३३ ॥

दान, द्विजांची शुश्रूषा, सर्वदा शिवाची सेवा अशा प्रकारच्या कर्मांला, हे नरश्रेष्ठा, शूद्राचे कर्म झटले आहे. ३३.

स्वस्वकर्मरता एते मय्यर्प्याखिलकारिणः ॥

मत्प्रसादात्स्थिरं स्थानं यान्ति ते परमं नृप ॥ ३४ ॥

आपआपल्या कर्मांचे ठिकाणीं रत असणारे माझ्या ठिकाणी सर्व अर्पण करून कर्म करणारे असल्यामुळे माझ्या प्रसादाने शाश्वत व अत्यंत स्थिर अशा स्थानाला जातात. ३४.

इति ते कथितो राजन्प्रसादाद्योग उत्तमः ॥

सांगोपांगः सविस्तारोऽनादिसिद्धो मया प्रिय ॥ ३५ ॥

हे प्रिय राजा, या प्रकारे मी प्रसन्न झाल्यामुळे अंगें व उपांगे यांसह, विस्तारयुक्त व अनादिसिद्ध असा उत्तम योग मी तुला सांगितला. ३५.

युङ्क्व योगं मयाख्यातं नाख्यातं कस्यचिन्नृप ॥

गोपयैनं ततः सिद्धिं परां यास्यस्यनुत्तमाम् ॥ ३६ ॥

हे नृपा, पूर्वी कोणाला न सांगितलेल्या पण तुला सांगितलेल्या या योगाने युक्त हो. या योगाचे रक्षण कर म्हणजे अत्यंत श्रेष्ठ व अत्यंत उत्तम अशी सिद्धि पावशील. ३६.

व्यास उवाच -

इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रसन्नस्य महात्मनः ॥

गणेशस्य वरेण्यः स चकार च यथोदितम् ॥ ३७ ॥

व्यास म्हणतात, प्रसन्न झालेल्या महात्म्या गणेशाचे या प्रकारचे भाषण श्रवण केल्यावर त्या वरेण्याने सांगितल्याप्रमाणे केले. ३७.

त्यक्त्वा राज्यं कुटुम्बं च कान्तारं प्रययौ रयात् ॥

उपदिष्टं यथा योगमास्थाय मुक्तिमाप्तवान् ॥ ३८ ॥

राज्य आणि कुटुंब यांना टाकून तो एकदम वनांत गेला. उपदेश केल्याप्रमाणे योगाचे आचरण करून त्याने मुक्ति मिळविली. ३८.

इमं गोप्यतमं योगं शृणोति श्रद्धया तु यः ॥

सोऽपि कैवल्यमाप्नोति यथा योगी तथैव सः ॥ ३९ ॥

अत्यंत रक्षणीय असा हा योग जो श्रद्धेने श्रवण करील त्याला देखील मोक्ष प्राप्त होईल. जसा योगी तसाच तो. ३९.

य इमं श्रावयेद्योगं कृत्वा स्वार्थं सुबुद्धिमान् ॥

यथा योगी तथा सोऽपि परं निर्वाणमृच्छति ॥ ४० ॥

आपला अर्थ करून (म्हणजे स्वतः योग आचरण करून) जो बुद्धिमान् मनुष्य हा योग दुसऱ्यांकडून श्रवण करवितो तो परम मोक्ष पावतो. जसा योगी तसाच तो. ४०.

यो गीतां सम्यग्भ्यस्य ज्ञात्वा चार्थं गुरोर्मुखात् ॥

कृत्वा पूजां गणेशस्य प्रत्यहं पठते तु यः ॥ ४१ ॥

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वापि यः पठेत् ॥

ब्रह्मीभूतस्य तस्यापि दर्शनान्मुच्यते नरः ॥ ४२ ॥

जो गीतेचा चांगला अभ्यास करून आणि गुरुच्या मुखाने अर्थ जाणून प्रत्यहीं गणेशाची पूजा केल्यावर एककाल, द्विकाल अथवा त्रिकाल पठण करतो तो ब्रह्मरूप झालेला जाणावा. त्याच्या दर्शनाने देखील मनुष्याला मुक्ति मिळेल. ४१-४२.

न यज्ञैर्न व्रतैर्दानैर्नाग्निहोत्रैर्महाधनैः ॥

न वेदैः सम्यग्भ्यस्तैः सम्यग्ज्ञातैः सहाङ्गकैः ॥ ४३ ॥

पुराणश्रवणैर्नैव न शास्त्रैः साधुचिन्तितैः ॥

प्राप्यते ब्रह्म परममनया प्राप्यते नरैः ॥ ४४ ॥

यज्ञांनी, व्रतांनी, दानांनी, संपत्तीने युक्त अशा अग्निहोत्रांनी, उत्तम प्रकारे अभ्यास केलेल्या व अंगांसह उत्तम प्रकारे जाणलेल्या वेदांनी मनुष्यांना परम ब्रह्म प्राप्त होत नाही. या गीतेने ते प्राप्त होते. ४३-४४.

ब्रह्मघ्नो मद्यपः स्तेयी गुरुतल्पगमोऽपि यः ॥

चतुर्णां यस्तु संसर्गी महापातककारिणाम् ॥ ४५ ॥

स्त्रीहिंसागोवधादीनां कर्तारो ये च पापिनः ॥

ते सर्वे प्रतिमुच्यन्ते गीतामेतां पठन्ति चेत् ॥ ४६ ॥

ब्रह्महत्या करणारा, मद्यपी, चोर, गुरुतल्पग, ही चार महापातके करणारांशी संबंध ठेवणारा, स्त्रीहिंसा-गोवध वगैरे करणारे पापी असे सर्व जर ही गीता पठन करतील तर मुक्त होतील. ४५-४६.

यः पठेत्प्रयतो नित्यं स गणेशो न संशयः ॥

चतुर्थ्यां यः पठेद्भक्त्या सोऽपि मोक्षाय कल्पते ॥ ४७ ॥

जो यमाने युक्त होत्साता नित्य या गीतेचे पठन करील तो गणेशच होय
यांत संशय नाही. चतुर्थीचे दिवशीं जो भक्तीने पठन करील तो देखील
मोक्षाचा अधिकारी होईल. ४७.

तत्तत्क्षेत्रं समासाद्य स्नात्वाभ्यर्च्य गजाननम् ॥

सकृद्गीतां पठन्भक्त्या ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ४८ ॥

एखाद्या क्षेत्रामध्ये जाऊन स्नान करून गजाननाची पूजा केल्यावर भक्तीने
एकदां गीता पठण करील तो ब्रह्मस्वरूपाला योग्य होतो. ४८.

भाद्रे मासे सिते पक्षे चतुर्थ्यां भक्तिमान्नरः ॥

कृत्वा महीमयीं मूर्तिं गणेशस्य चतुर्भुजाम् ॥ ४९ ॥

सवाहनां सायुधां च समभ्यर्च्य यथाविधि ॥

यः पठेत्सप्तकृत्वस्तु गीतामेतां प्रयत्नतः ॥ ५० ॥

ददाति तस्य सन्तुष्टो गणेशो भोगमुत्तमम् ॥

पुत्रान्पौत्रान्धनं धान्यं पशुरत्नादिसंपदः ॥ ५१ ॥

भाद्रपदमास शुद्ध पक्षी चतुर्थीला जो भक्तिमान् मनुष्य चतुर्भुज, वाहनयुक्त
व आयुधयुक्त अशी गणेशाची मातीची मूर्ति करून यथाविधि पूजा
केल्यावर ही गीता लक्षपूर्वक सात वेळां पठण करतो त्याला गणेश संतुष्ट
होऊन पुत्र, पौत्र, धन, धान्य, पशु, रत्नादि संपत्ति इत्यादि उत्तम भोग देतो.

४९-५१.

विद्यार्थिनो भवेद्विद्या सुखार्थी सुखमाप्नुयात् ॥
कामानन्याँल्लभैत्कामी मुक्तिमन्ते प्रयान्ति ते ॥ ५२ ॥
विद्यार्थ्याला विद्या प्राप्त होईल, सुखार्थ्याला सुख प्राप्त होईल, इच्छायुक्त
मनुष्याच्या इच्छा पूर्ण होतील आणि ते सर्व अंतीं मोक्ष पावतील. ५२.

इति श्रीमद्गणेशगीतासूपनिषदर्थगर्भासु योगामृतार्थशास्त्रे
श्रीगणेशपुराणे उत्तरखण्डे गजाननवरेण्यसंवादे
त्रिविधवस्तुविवेकनिरूपणं नाम एकादशोऽध्यायः ॥
॥ इति गणेश गीता समाप्ता ॥
त्रिविधवस्तुविवेकनिरूपण नामक अकरावा अध्याय समाप्त ॥ ११ ॥
॥ गणेशगीता समाप्त झाली ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥
॥ श्री स्वामी समर्थार्पणं मस्तु॥